

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 922

Title Śaptasāhī Vyākhyā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 822 Subject : Kārya.

Title : Saptaśatī Vyākhyā

Author : Nagojī Bhaṭṭa Scribe : Siva ^{Sankara} ~~nāma~~ Bhaṭṭa.

Date of the work : — Date of the Ms. : v.s. 2048

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 7.8" by 3.6" Extent : 56 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

श्रीगणेशायनमः॥

दीक्षा

श्रीवक्रतुण्डाय नमः। मावर्तु मउवाच। सावर्णिरिति। स्वर्णमा
श्रुत्वाया उपपत्त्यं सावर्णि वाङ्मादित्वादिज। विस्तारादुदलोममे
ति। अपादानस्य शेषत्वविवक्षायां च। निशाम्यजानादि। चरा
दरूपं। तस्मिन्नन्ये मितो देवो विति मित्वानिषेधः। सूर्यस्य तनय इति द
त्तं सावर्णि निरायार्थः। यद्वा। यः मकारादहमे मनु ईकारः। तस्य विश
वाणं सूर्यं तनय इति। स चाग्निस्तोज स्थित्वेन तत्रेदित्वात्तत्तेन तद्
जं रेफेति न्यते। तद्वत्त्वं च इकारस्य लक्षणे चोच्यते। तस्यैव विशेषात्
सावर्णिरिति। स्वर्णमादिदित्तुल्यत्वं लक्षणे चोच्यते। तस्या
ऽपत्यव-संबंधी तद्वाचक ईकारः। तद्वत्त्वं लक्षणे चोच्यते। अग्निमेति दुस्तु

लोके स्वरूपत एव निवेशित इति। ईदं। इति वाङ्मादित्वादिज। विस्तारादुदलोममे
ति। अपादानस्य शेषत्वविवक्षायां च। निशाम्यजानादि। चरा
दरूपं। तस्मिन्नन्ये मितो देवो विति मित्वानिषेधः। सूर्यस्य तनय इति द
त्तं सावर्णि निरायार्थः। यद्वा। यः मकारादहमे मनु ईकारः। तस्य विश
वाणं सूर्यं तनय इति। स चाग्निस्तोज स्थित्वेन तत्रेदित्वात्तत्तेन तद्
जं रेफेति न्यते। तद्वत्त्वं च इकारस्य लक्षणे चोच्यते। तस्यैव विशेषात्
सावर्णिरिति। स्वर्णमादिदित्तुल्यत्वं लक्षणे चोच्यते। तस्या
ऽपत्यव-संबंधी तद्वाचक ईकारः। तद्वत्त्वं लक्षणे चोच्यते। अग्निमेति दुस्तु

चंडी नाम शम्भयेत्यनुषंगेदर्शितः। नागं नाम समुद्रः। ऐश्वर्यमयममग्रस्य धर्मस्य म
 शसः प्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव धर्मो नग इति मते इति विष्णुपुराणान्
 यद्भवेति। नाविनिभूतवदुपचारः। न दुवनस्यावश्यमद्योतनायमा
 यतिस्तान्मोर्विवेरिति संज्ञे मो पुनरुक्तिः। रास्यारेचिषे इति। स्यारेचिषाधि
 काशेयलक्षिते द्वितीयमन्वन्तरे। पूर्वमिति। कथाकाकापेक्षया चेन्नरास्ये
 व मनोः सुतः। नामेति प्रसिद्धौ। शनस्येति। शन्यकनतिशास्त्रानुसारण।
 कोलासुरस्यस्यैवराजधान्यन्तरं। तथा प्रतिशयेन केन विधुं शिन इत्यर्थः। मा
 धनस्येति रिति। प्रतिप्रचलदंडकर्तुः। धांसत्वात्कर्मधारयादिनिः। इदं परा
 उधनिमित्तं। न्यूनैरत्नासाधनैः। पुरत इति। नराः जंगमन्तरं नैः प्रवर्तैः। अ
 रितिः शत्रुभिराक्रांतः। प्राकृमितिः मद्राजागः स्वपुरं आयाता निजदेशाधि

पपवाजवत्। न सार्वभौम इत्यर्थः। नाथेन जज्जन्म निजवज्जन्मांतरीणमद्रा
 राज्यमिति बुद्धौ स्वीकृत्य माद्रा इत्युक्तं। ६। प्रमात्यै रिति। नरास्तस्य सो
 र्वविभक्तिसंस्तसि। नत्रस्वपुरे कोशोऽर्थसंचयः। वलं सैन्यं चापहतं आत्म
 सान्द्रतं। पुरुषत्वं राजविषये यत्वं। पुरात्मत्वं राजपते। नाक्रांतत्वं। दुर्बलत्वं
 श्रीएव लत्वं रिपुलक्षणाभिभवान्। ७। नरा इति। दृढस्वाम्यः। दृढाधिपत्यः। स
 काकाः प्रसङ्गः। ८। सनत्रेति। मेधा इति धैर्यं सधिनान्। वस्तुनो वसिष्ठस्यैव
 नामानरमिदं। समुखाः सावनाराया मद्राजस्य नाम मानघज्जन्मानि च
 रिगैः सा द्वैः स्तोत्रैर्वेदेद्यादिना। कथितानि पुराणानि वसिष्ठेन मद्रात्म
 ना। स्यारेचिषे नरे राज्ञे सुरथा मद्रात्मने। समाधये च वैश्यामप्रप
 ता यन्मसीदते। इति नृत्तमंतं चोक्तेः। श्रीशस्तुरूपमास्थाय पुराविप्रस्य

चंडी भाष्य

निधसः स्वमायं ज्ञापमानसुरमाय समाधये इत्यन्यत्र प्रशंतात्वं परं
साविस्त्वं मुनिमुनिस्तच्छिष्यश्च शोभितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्य चित्ता कंचिन्म
रुमिति कात्वा धनोरिति द्वितीया ॥ इति श्रुतेः ॥ ९ ॥ प्रनिमनदिग्देशं मुनिवर
तिनागुरि विशेषेण संवोधनं आश्रमविशेषा एव ॥ १० ॥ सोचिं न योदिति म
मेति वक्ष्यंत प्रतिरूपे कन व्ययं ॥ तस्य चावो ममत्वं ममेदमित्यभिमानः ॥ ते
नापल्लवनिवृत्तिमार्गदपल्लवचेतनाद्युद्भिद्यस्य सः ॥ मत्पूर्वैः पूर्वजै
रित्यर्थः ॥ दिपादसुरणे ॥ उन्नरद्वेकेनान्वयः ॥ मानस इति पाठे पिच्छात्तदं
मानसं गम्य ॥ ११ ॥ मद्रूपे रिति ॥ तथा उपपादने हेतुरसह नै रिति प्र
धानै ममाना लैः सदिनः सप्रधानः शूरदस्तीति कर्मधारयः ॥ किमवस्थ
ति न ज्ञाने इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ममेति ॥ वैशंपायनं चं कान् विमंतः कीदृशा

३

नृवानजाने इत्यस्यानुषंगः ॥ अनुगताः सेवकाः सेवकत्वे हेतुः प्रसादेत्यादि
प्रसादकृष्टिदानं धनं मासिकादिवेतनं ॥ तोडनं प्रतिदिनं दीयमानं तैः ॥ १३ ॥
अनुवृत्तिमिति ॥ अनुवृत्तावपि एत एव हेतुः ॥ भ्रुवमिति विलकै ॥ हामं धि
जित्यध्याहारः ॥ प्रसम्पत्तिः ॥ पायतुरीयाशधिको व्ययः ॥ प्रसम्पत्त्य
यः ॥ यत रमिति ॥ यमस्तं ॥ १४ ॥ दुःखे नैते निर्विसंगं धिंति विरगलोपः प्रायः
कोशो मूलधनं ॥ अन्यदुक्तमपि ॥ १५ ॥ तत्रेति विप्रेति नागुरि संवोधनं ॥ मेधा
र्थकृत्या ॥ आश्रमविशेषा एव ॥ अप्यासेनिकटे सवैश्यः ॥ जो इत्यामं नृणे
॥ पुत्रः प्राप्ते ॥ १६ ॥ रक्षो वृद्धिः ॥ इष्टविमो गानु चंतनं शोकः ॥ दुःखनिबंधन
चिंतावसादो दोर्मनस्य ॥ मशोक इव उपहतशरीरत्वात् दुर्मना इव त्रिमास

चंडीनाथं स्वेयानि। इत्याकल्पेति श्लोकः स्मृत्यर्थः। प्रणयेविश्रं नः। प्रमयेविनयः। माय
 देवेन सुरशं प्रतिनय्युक्तावनुदितायां नागुरेः किं वेश्य उवाचेति जिज्ञा
 सायातु स्येमाकं डे मप्रोद वेश्य उवाच समधि रिति। १३८। असाधु निः पुत्र
 दारैर्धनलो ज्ञानिरस्ताः। पतिस्संनसित इति यावत्। चादन्यैरपि त्यर्थः।
 विज्ञानश्चेति। दारैर्धनमादाय गृहं त्याधने वि। दानं श्रवः। अंशश्यामदा
 नान इति तः सतो ई। धनं नृनत्वा देवांस्तैः सुहृद्भिर्धुनि श्रव निरस्तास्त्यक्तो
 दुं वनमभिप्रागत इत्यन्वयः। १३९। सोऽमिति। प्रवृत्तिं वा नो। नो एव विवृत्तौ
 किं न्विति। इमविकल्पे तेषां पुत्रदारसुजनानां गृहं राज्यादौ कथं तं किं विधा
 स्तुतः व्यवहारः सता इत्युपलक्ष्य ए। १४०। दाजो वाच। येरिति। धनेरिति न
 सन रूपे निरासे तुः किमिति प्रश्ने। १४१। वेश्य उवाच। एवमिति। प्रसन्न

४

तमस्मदप्यविषमकं। १४२। मः पुत्रदारसुजनैः। पतिर्दा इत्यनुता
 ई च इह स्नेहः। तेऽपि तथैव विधेः अपि मे मनः। दा इति त्यन्वयः। १४३। कि
 मिति। तेषां दोषान् जानन्नपि मग्नविगुणेषु पिबं धुषु प्रेमप्रवणं चि
 तं करोमि। नत किमिति कश्मा द्वे तो रतन्तजानामात्यन्वयः। १४४। तेषां
 इति। तन्निमित्तं यन्मे निश्वासादिकं जायते। प्रप्रातिप्रातिरदिगेषु
 अपि तेषु यन्मे मनो निरुप रं नत किं करोमीत्यन्वयः। १४५। माकं डेय
 उवाच। तत इति। सदिनो मित्रत्वेन संगतो समुपस्थितौ समुप
 सन्तौ। १४६। सत्वेति। येषां न्यायं मया शास्त्रं मया इमं यामो ग्यं स
 विदं संचाखं उपविष्टौ। अंतर्भावितार्थत्वेनोपवेशितावित्यर्थः।

३३/ नाथ्यं

तेनेतिकर्तृरिदानीया। काश्चित्स्वपश्चिद्यमा। २८। राजोवाच। भावनि
ति। वदस्वेति यत्रार्थः। आत्मेनेपदं। यत्नेन वदेत्यर्थः। एवं रदस्य। न
दा। मे मनसः संकल्पात्मकस्यातः। कुराणस्य स्वचित्तो न श्रुत्यात्मके
स्वरूपे। प्रयत्नं निराध्विनादुःखं मयदित्यन्वयः। मं कल्प
विकल्पात्मकमेव मंतः। कुराणं न श्रुत्यात्मकमन्तोन मेतन्नि एषेऽधि
रदति नावः। २९। दुःखं दुःखत्वमाह। ममत्वमिति। राज्यस्य सत्त्वमय
विवक्षायां यदृष्टी। राज्ये इत्यर्थः। ते ह्यमदयत्वं जानाते। पिसममथा
पुत्रस्य पुत्रस्येव राज्यादिषु ममत्वं एतत्किं विनिबंधनमित्य
र्थः। स्वाम्यामात्मसु हत्कोशराक्षसदुर्गविलानि च। राज्यांगानि प्रत्य
हमः पौराणं श्रेण्योपि च। एवमिहाम्यं प्राधान्यं। ३०। नाहमेव

५

प्रवद

तथाऽप्रममपीत्याह। अयं चोतः। निष्कृतः तिरस्कृतः। उज्जितः त्यक्तः
निरित्युपकारपूर्वः। अजितः। तथेति समुच्चये। ३१। एवमिति विष
ये राज्ये पुत्रादौ ममत्वेनाल्लक्षणं विषयाधीनं च वं मानसमंतः। कुराणं
मयोक्तौ। ३२। तत्कृतेति। अजानि नो विषये दोषवत्वं ज्ञानवत्ता
पिसमास्य चेति तिष्ठान्वयि। उजयनिष्ठमोदस्यायुक्तत्वमा
ह। यत्तयराह एषा एतज्ज्ञानीयाह उताः। यविवेकांधरूप्यपि
वक्तव्यः भवति। न दोषज्ज्ञानरूपविवेक इति। पावयोः साधु
कृति नावः। ३३। अत्रोत्तरमाह। स्वधिरुवाच। ज्ञानमिति। न
दुस्मानमात्रस्य मोदवैयधिरूपं तवाभिमंतं ज्ञानविशेषस्य
वा। नाहः। सर्वस्यैव निर्मोदत्वप्रसंगादित्याह। ज्ञानमिति। संत्य

वन ४

चंडी नाथस्तु नथोपात्तने स्वोऽभिष्यते। विषयिणो निवन्धात्तति विषयः वं
 धकः तदुपेक्षे चरे विषये ज्ञानं सर्वस्य ज्ञं तोरस्ति। न च मोहाभाव
 इत्याहुः। विषयश्चेति। एवं च न्यमाणप्रकारेण एव कथं कथं
 न प्रकारेण ज्ञानविषयत्वं यातीत्यर्थः। विषय इति एकैव चनांत
 पहितः। ३४। तदेवाह दिवांधा इति। केवांचिदुल्कादीनां दिवज्ज्ञान
 भावः। केवांचिदुल्कादीनां रात्रौ केवांचित्वे च उल्कादीनां सर्वदा
 तथा। तथा तु गृहहमः। पंधा प्रनंधा इत्यर्थः। एवं च ज्ञानमात्र
 स्य मोहवैयर्थ्यद्वारा दिनादौ उल्कादीनां मोहो न स्यादिति भावः।
 किंच रात्रौ सादीनां दिवा रात्रौ च विषयज्ञानवशां न कदाचिदपि
 मोहः स्यात्। किंच उल्कादीनां सर्वदैव मोहप्रसंग इति। तेषामपि

॥ ५ ॥

६

किंचिद्विषये मोहदशानात्। एवं च ज्ञानमात्रस्य मोहवैयर्थ्यं नापि
 ज्ञानभावस्य मोहसामानाधिकरणमित्युक्तं। भावति। पञ्चतथेति रात्रि
 शमयमे। ३५। ननु मनुष्या एव ममज्ञानित्वेनाभिमत इति चेत्तत्राज्ञा
 निमित्तमिति। मनुष्या ज्ञानिन इति। ये मत्तः सत्यं दृष्टं। ते केवलं ज्ञानि
 नः। ज्ञानिन एव किंच स्वयमेव विनश्योत्तरमिति। न हि किंचित्त्वज्ञान
 संवदितं ज्ञानिन इत्यर्थः। एवं ज्ञानेन ज्ञानित्वाभिमानस्य सत्ताः। यतः
 सर्वेषां पश्चादप्येति एवं सति ज्ञानिनः स्युः। एव दिरेवापि। भिन्नं च
 मश्च। पञ्चत्वेनैव सिद्धे मृगशृङ्गं गच्छति शेषप्रतिपत्त्यर्थः। ३६। तमे
 वायं मनुष्याणां पश्चादि स्वरूपत्वे प्रतिपादनेन दृढमिति। ज्ञाने चेति
 यत्तु मोहशंभू नृणां दशमनुष्याणां च मनोषामुगादीनामित्यर्थः।

चंडीमायं

अन्यदाह रजममैथुननिद्रा रूपमिति उन्नमोस्तुत्यंसाधारणमित्यर्थः।
अर्थः क्रियासाम्यमपि नमो रस्तीत्याह। ज्ञानेपाति। नैको जनेन नानासा
कंचनिरिति ज्ञानेन सत्यपि पणानि नितिनिरनुस्वारं। ३८ स्वशरीरापेक्ष
यावद्विरंगेष्टप्यति प्रातिरिति ते य मोहज्जानयोः सामानाधिक्यं राण्य
मुपकायं मनुष्येष्टप्याह मनुष्या इति। आशयश्च भेदवाची मानुषा
लोनात्तत्प्रत्ययकारलोनात्सुतान् प्रतिमानित्यायाः। एते सुताश्च
ननु निश्चयेन प्रत्ययकाराय न संवेति इदं किं न पश्यसीत्यर्थः। एवं
पूर्वपूर्वव्यवहारं पश्यंतोऽपि प्रप्रेः प्रप्रे पुनः सुतामिति या इति मो
हो नमो सामानाधिक्यं राण्येष्टप्यति नमः। न न्वेवं विधयेव ह
रदर्शितं संसाराद्विरतिः कुतो नेत्यत आह तेषां पाति। एवं विधत्ते
अवहासात्कारेण च प्यति तथापीत्यर्थः। महामाया प्रतायेन क

श्रीममेधमिति बुद्धेरेव नाम कत्वा सवर्तश्चावर्तः संसारे पुनः पुनराव
त्तको मन्त्रतादृशमोहो नैव पातिता मानुषाः संसारस्ति नैव क्व
ति न बुधतो विरुध्यते इत्यर्थः। प्रावर्तौ न संक्रमः। न ननु माया
याः प्राश्चर्यं यं शक्तिरुत्प्राह। तदिति मोहज्जानिद्रा तस्य प्रधानशक्ति
एतज्जगत्तया संमोहो ह्युत्पद्यते इत्यन्वयः। जगत्पतित्वेन तस्य मायाकोटि
वर्दितावस्तु चितः। ४१। न वादशानां संसारिणं कायात्तं अपेक्षकं
या तौ योगिनामपि सामोदिकेत्याह। ज्ञानिनामपि। प्राह त्वमेत्यस्य
विवेकादित्यादि मोहप्रमथं प्रति मोहवंगं वुरोतात्पर्थः। ४२। तत्कृतं
विशेषः प्राह तयति तया मूलप्रकृतिरूपं यैत्यर्थः। एवं च स्वकृतं व्यष्टि
द्वये एवं प्रभावात्त्यर्थः। विश्वं समस्तं। न न्वेवं मुक्तिर्देहे व स्यादतः
हासेति। मोहकारिण्यपि मातृपाशनादिति स्वपितृनित्यमिति

चंडी नाम प्रसन्नार्थं मोक्षाय वरदा नमः । नन्वेकस्मै वरस्तु गोबंधमो
 क्षो नयते नृणां नुपपन्नेत्यत आह । सविद्येति । सर्वेश्वरस्येश्वरी ईश्व
 रत्वसंवादेकः प्रतो न कश्चिदसंभावनात्तस्यामित्यर्थः । किंच विद्या
 विद्योभयरूपत्वादपि नैतदसंगतिरित्याह । परमात्मनो मयूरुद्याष्टम
 धनी भूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा सैव शनानां नीः प्रनादिरनेता च । संसा
 रबंधहेतुरविद्या च सैवेत्यर्थः । एवं च चिज्ज्ञ प्रवृत्त्युभयात्मकत्वा
 दनयहेतुतोपपन्नेति तावः । ४४ । विशेधजिज्ञासया पुनः पृच्छति । यत्र
 वाचा न जायन्ति । का किं ज्ञातीया कथं केन प्रकारेण प्रस्थाः कर्म
 च किम् । ४५ । अत्यन्तावेत्यादिना स्वभाव रूपोत्पत्तिकारणप्रश्न
 मयं ब्रह्मविदो नरेत्यनेन नृषि प्रोक्तं सर्वप्रकरणस्य श्रुतिशिरा
 त्वादि त्वं स्मृतिं । ४६ । उत्तरयति । सविस्वाच । नित्येवेति । ४७

अगस्त्य उवाच ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ २० ॥

मूर्तिरित्यनेन जगदन्तिमुख्यशरीराभावो धनितः । जगदाश्रयभूता
 शक्तिरित्यर्थः । केन ज्ञातिप्रश्नोत्तरं च स्व रूपप्रश्नोत्तरं च यथा सर्व
 मिदं तन्मिति नेन स्वभावोत्तरं । स्मृतिस्वभावोत्तरं । ततो विस्वा
 रितमित्यर्थः । व्याप्तमित्यर्थकत्वे चित्तं भावत्येत्यर्थः । स्मृष्टात्पल
 द्धं । नित्येत्यनेन मुख्योत्पत्तेरभावोत्तरं । कारणस्य सुतेराभा
 वे न गोप्यो कारणोत्पत्तीति दर्शितं । तेन उत्पत्तिरित्युत्तरं प्रश्नोत्तरं
 तत्त्वमुत्पत्तिः मोक्षसा । ममेत्यपादानस्य शेषत्वविवक्षा योष्यती । मत्त
 इत्यर्थः । ४८ । देवानां चार्थसिद्धयर्थमिति । सर्वकर्मप्रश्नोत्तरं । यने
 नैव प्रार्थनया इषा विना विरयधनं नारक्यमुत्पन्नेत्युत्तरमपि । ४९ ।
 कथं देव प्रार्थनया तत्त्वार्थसिद्धयर्थं मेव तारुति जिज्ञासां सं
 निवर्तितुं मोक्षकारणस्यैव चराजः । पृष्टत्वेनादौ मोक्षिकायास्त

चंडीनाथं मेगुणप्रधानायाः प्रवक्तुमिति शस्यमाह। योगनिद्रा मिति। कल्पं गे ब्रह्मदिनां तेषां
 गमिष्यतां मसी शक्तिं न गवान्। उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिं। वेति वि
 द्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानिति। उक्तं तत्तत्। ननु कृतानां प्रलयमकांक्ष्य
 त्वात्ते मपात्तनव्यवहारं तिरोधानमंतरा तदसंभवमस्त्वात् सपात्तनव्यवहार
 तिरोधाधिकं तां मसी शक्तिं मज्जते। पदे नेव तयात्मानमावृत्तयानित्यर्थः। प्र
 भुरित्यनेन स्वेष्टमातदंजकारः। ननु तस्मात्तदाप्यस्माच्चरणमिति धनितोः प्र
 एव योगनिद्रा लुक्। इतरजननिद्रा वत्तमोऽपारवश्याप्यानिवृत्तिः। मायावि
 र्माः शरीरात् शेषानाशय एव स्विता कमललोचनेति। तेन अंशः स्वस्य
 यस्यानावरकत्वं दर्शितं। इति तदेति। मलोद्भूतवित्यनेनानयो रतिताम
सत्त्वं सूचितं इतरन्यत्वं। पञ्चमं ब्रह्माक्षेप्यत्राह समाप्तिः। प्रजापति
 निर्ममेति ब्रह्मणे विशेषणं। प्रयुक्तं तत्तत्पात्तनव्यवहारं। पञ्चमं ब्रह्माक्षेप्यत्राह
 स एकं भगवन्नुपस्थितं दृश्यं यस्य स तादृशः स्थितः स नित्यर्थः। इदमस्ति

तद्वत्प्रशयेरे। स्वारवाविसगोत्रोपः। विबोधनाशाय पात्तनव्यवहारप्र
 वृत्त्यर्थं नेत्रे लुपु पदं तत्तत्। सर्वं गतिं स्थितत्वात्तस्याः। लोके नेत्रे चैव रे
 व नूनो निद्रा प्रियं किं मत्वा नेत्रे लुक्। पञ्चमं योगनिद्रा माहृतशक्त्य
 नेदं मत्वा विशेषयति। विमेष्वरमिति। तत्त्वमेव विविच्य। जगद्वा
 त्रमित्यादि। धात्री जननी। अनेन जगद्वत्प्रतिस्थितिं लभ्यते त्वं ब्रह्म
 गंदर्शितं। अतुल्यमित्यं तानि विस्तुनिद्रा विशेषणानि तेजसाः प्रभुरिति
 कविशेषणं। तत्तत्त्वमेव नात्युत्कृष्टं। स्यादधितिः। विस्तुमोऽकलमा
 नेरमोऽकलमनश्चर्यमित्यपि धनितमिति। पापात्तनोर्थः। वस्तुतोचि
 स्ते गतिरेतरे। शिरद्वितवत्तद्वत्। विस्तु रूपं निद्रा मित्यर्थः। अलोपि स
 र्वेश्वरः सर्वशक्तिमो न लोके नुग्रहं स्वमोऽहं इव दृष्टुः स्वनिवृत्तमे

चंडीमाष्यं इव जगवती सौति। इष्यः शर्वज्ञादि चेषां सर्वोत्तमत्वं सर्वशक्त्यभिमानात्प्रयुक्तं
मेदशित्तमेवेति नृकाश्चिद्विरोधः। ५३। कथं तु ह्येत्यत्र प्राड्। प्रत्योवाचात्
मिति। स्वाहा देवदानमंत्रोऽस्मि पत्नीत्वं। विहृदातमंत्रः विहृये त्रौ। वयं दक्षि
यते मन्त्रसंबन्धकारो यस्तुः अस्मदेवात्मानमंत्रश्च। स्वरः षोडशः प्रादये स्ता
दात्मिका च। सुधा देवान्। अस्मदेव उच्यते। यथा पचय परिणामदीने। प्राल्प्य
सत्तामान्। सुप्तत्वं त्रिधा मान्नात्मिका। हस्वदीर्घसुत्तरूपाः। अर्द्धमान्नात्वं ज
नरूपाः। पविरोक्ता धनलिङ्गितायाः अनुच्चार्यत्वं। तदलिङ्गिता तु नये
ति बोध्यं। त्रिधेत्येतो विरोधित इत्यनेन प्रणवस्य यतो चेत्त्वा। मान्नात्र
अमकारोकारमकारात्मकं रोर्ध्वमर्द्धमान्ना। तत्र मान्नात्रमंजुगत्त्वप्र
सुष्ठु मन्त्रिमानि विष्णवे जय प्रज्ज्वाभिधेयं। अर्द्धमान्नात्वेदात्तवाक्या

यत्तत्त्वमुक्तुं रागा भोगं तदुक्तं व्यक्तप्रशमनाद्वा द्वितीयाव्यक्त
संज्ञिता माजा नृतीया चिच्छन्ति रर्द्धना नंपरं यमिति ॥ ५४ ॥ सत्त्वमेवे
ति पूर्वान्वयित्वं सवित्री तत्सवितुरिति सकृत्तदधिष्ठात्री नृणां चाचेत्य
र्थः ॥ ५५ ॥ देवित्वं परा उक्तं ॥ ज्जननी सर्वजन कृत्वा तत्सर्ववाग्जननी परा च ॥ ५५ ॥
त्वमेता सर्वज्ञा त्वमेव धार्यते सर्वधारण शक्तिमती त्वमेवाऽऽज्ञा एतत्त्वदा
निरुपेक्षया मर्शकानिः प्रणिप्रान्तासात्करोति त्वं ब्रह्मलिङ्गदर्शिनं ॥ ५६ ॥
स्तृष्ट्वादित्रिमास्यपित्वमेवेत्याहुः ॥ विस्तृष्ट्वाविति ॥ सदात्म्यं तानितत्त्वा
ललात्कृष्टानि ॥ तथेति जगद्भूमे इत्यर्थे जगन्मये इत्यत्र अष्टां दसत्त्वात्
उच्यते ॥ ५७ ॥ अहं विद्यामहावैकुण्ठलक्षणामहामासुष्टिदानं देव्या
मन्त्रिस्तं सारित्वं रूपानर्थविना सहेतुमूलखिद्या ॥ महामेधा जगवने
सर्वज्ञत्वशक्तिः ॥ महोऽस्मृतिः ॥ स्तृष्ट्वा तु कुलातीतकल्पगतसकलवस्तु
विधेः ॥ ५८ ॥

चंडी नाथं स्मृतिरूपा। देवज्ञा रूपान्तरं। मरुमोहंति। संसारस्य मूलकारणं राग रूपमो
 हस्य रूपं। मरुदेवी रागं लब्धे देवशक्तिरूपं। मरुशुद्धिदिरप्यादिशक्तिरूपा। ५८।
 ललितसुमो गुणत्रयैर्विज्ञायते मासा सर्वज्जुडवर्गस्य प्रवृत्तिर्हृदयप्रधाना
 रव्यत्वमेव। एतेन मरुमा एवा। नाम मूलकारणत्वं निरासः। कल्लरात्रिः
 सर्वज्जुडमरणोपलक्षिता कल्पो न रात्रिः। मरुशक्तिः प्रलिनमोपलक्षि
 ता प्रत्यक्षरात्रिः। मोहशक्तिः। ममता वत्तमोहं गर्तपातिन। मरुमायारया
 सं स्मृतिकर्त्री। उक्तं च। इच्छा कस्य कालानिरुद्धत्वातिदरुणम्। मे
 हशक्तिर्मोहं नृजगत्सृष्टि करी स्मृतेति। दारुणत्वं चास्या प्रलक्षणं
 तिष्ठितानि वत्तत्वेन मोहशक्तिनिर्दिष्टं च। अस्यास्तनुतमोहशक्ति
 शादिवसनाशिनीति हृदिवशोक्तेः। ५९। त्वमिति। श्रीः संपत्। उरुमाव
 ज्ञं च। ईश्वरी एवमशक्तिः कामराजवीजं च। श्रीः भुवनेशी। धीजं च। उजम

९३

नाथ्यनुनाशिकलोपकुण्डलः। बोधो निर्लोपात्मवत्तानं लक्ष्मं स्वस्वपं
 यस्यास्तादृशव्युद्धिरं। करणं त्वमेवेत्यर्थः। लजेति। प्रै। लज्जं प्रैतः करण
 रतिविशेषः। पुष्टिरूपचयः। पुष्टिरधिगताय दिम्पत्रलुब्धव्युद्धिः। शक्ति
 विषये न्यद्रिपोपरमः। लो। तस्मत्प्राशक्तोपराय राधयदिदनुता। एवं
 कारस्त्वमित्यनंतरं मोउपः। द्वा। घोरा एव हस्तस्ते शिरसान्तरं करी। वाण
 श्वभुशंडी च परिधश्च। आमुधानियस्याः सा। उपनेनास्याः कात्याः दश
 भुजात्वं सूचितं। लपुचं वैद्यतिरुस्ये। योगनिद्रादुरे सुकामहाकाली
 तमोगुणा। मधुके दननाशार्थं मांनुष्ठावो वृजास्तनः। दशवक्त्रा दश
 भुजा दशपादजिनप्रता। विशालया राजामना त्रिशक्षो च नमालयः।
 स्फुरद्दशनदंडाश्री। मरुपापि नमिप। रूपसो नागधकातीनां सा प्र
 तिहामहाश्रिमां। खड्गबाणदशसूक्ष्मशरवचक्रं भुशुंडी चतुपरिधंका

चंडी नाव्यं

सुकेशीर्षनिश्चोतदुधिरं दधौ। एवासावैरुवीमाया महाकालीदुरन्मया।
आराधितावशीकुप्यति। अकुरुष्वरान्चरमिति। ३५। मे। अयं प्राप्य नं
दनादशकनिका। कामतेत्यानतांगीमासा। नुंशुडीनिगद्यते। परिघोले
हयघोलेगुडः। ६१। सोम्याश्मन्तराजलेषु। प्रसोम्यतरादेत्येषु। प्रशोष
सोम्येभ्यः सकलसुंदरेभ्यः। सति सुंदरीत्यर्थः। परेति। इदमुपलक्षणं
शयंगीमध्यमधैरवरीणां। परावीं ज्ञेयान्। पराणामुच्छेदात्तापमाप्र
धानं त्यमेव। यतस्त्वयं परमेष्ठरी। ६२। सत्प्रसन्नवर्गी। असद्वद्वर्गः। तस्य
स्य सर्वस्यमाशक्तिः। सायदात्वं तदात्वं कथं सुत्येत्यर्थः। यदपदस्य सो
त्रस्तुत्यनच्छक्तिस्तुतीनात्वन्यत्वाभावात्। मेदनिबंधनास्तुतिः। क
थं स्यादिति नावः। ६३। स्तुत्यत्वाभावमेवाऽपुनः। यमाप्रसन्नविष्णुसुशर्म

नाजगत्सृष्टिस्थितिलयकर्त्तापि निद्रावशं नीतः प्रापितादत्यर्थः। पतिपाल
कः। अतिस्वप्निनलये प्रापयति। तमे। गुणमोमा प्रधानमाया संबंधादेव न
गयतः। सर्वोपसंहारेण स्वस्वरूपेऽवस्थानमिति नावः। ६४। अइ। अज्ञाशरा
रग्राहणं कारिताः। केवलमायिकत्वात्। छरीणातिरिक्तावः। ६५। सा। नंतरोक्त
स्य प्रायात्वं इत्यं एवंविधैरुपायैश्चासाधारणैः। प्रभावैर्महात्मेः संस्तुता
एते मोहमेत्यर्थः। मोहश्च भगवते प्रतिवरदानरूपः। ६६। प्रवो। जगत्पाल
नोद्यतस्त्वयं दंतुं बोधप्रवृत्तिः। प्रवृत्तिश्च नावत्वात्। वेति नावः। अस्तु। सृष्ट
त्वेन विद्यते। सा पतिन्यामेन इत्यनेन प्रवृत्तिः। विष्णुरपि यद्यपि पालनप्रधा
नस्तथापि सत्तापालनस्य दुष्टदंतुं विनाऽसंभवोत्पादनानुपपत्त्येनैव क
दाचिदं सृष्ट्वमपि न स्पृशन्नुपनतं। एवं च भगवच्छरीरेऽपि मधुकेटनवधे
मा। एवमकर्त्तृकाध्यमने। प्राचीर्षमाणे कारिष्यात्तेरिव तैस्मान्मायाचि

चंडी नाथं रणेन न गवतस्तद्विधविषयप्रवृत्तिरसंपादकत्वेन प्रेरकगयातद्वृत्तं
 देव्याः प्रपत्तिबोधम् ॥ ६७ ॥ अविश्रुवाच ॥ एवं सतीति ॥ तामसीः प्राचिरुत्वेन
 तमः प्रधाना इयं शक्तिः ॥ मधु के द तो ए तो नि दं तुं चे त्यर्थः ॥ ६८ ॥ (न चास्थितिः)
 विहो वरित्यादि ॥ उ तो व रः प्रा एयं गत्वे पि ने क्व व रं छां द सत्यात् ॥ प य
 का दा श्व रा त्प्रा ज्ज न म प्रा दु नो बो म स्य रा स्य च ज्ञा नो द र्श ने च ह्य विषय
 तस्या वित्यन्वयः ॥ ६९ ॥ उ त्त स्यो चे ति ॥ तया मुक्तं स्यत्क इत्यर्थः ॥ अ वि
 शय ना त् शेष शय ना त् ॥ त तो द द शः प्र या तो व पि तं द द शा ने इ ति ॥ अ
 र्म्य ति हारः आत्मनेपदं ॥ ७० ॥ आद्यमादेन वाच्यं रत्वं छां द सत्यात् ॥ अ
 र्म्य मादः ॥ प रा त्मः शक्त्यतिशयः ॥ अ त्तं प्र सि त्तुं ॥ प ने न प्र वृ द्ध स्य रं ज
 मा ति ना य क त्वं स चि र म् ॥ ७१ ॥ ता व पा ति ॥ व र इ हो र्थः ॥ त्रि य तो ग
 द्वा तां ॥ ७३ ॥ न ग वानु वा च ॥ अ वे ता मि ति ॥ अ न य दे शि त दे ति पू र णी य म् ॥

२३

अदितु ह्येतदतर्हि विधौ न वेतामि त्यन्वयः ॥ एतमिति च पुंसके तावेकः ॥ तम
 ति क र्त्तुः शेषत्वविवक्षायां यद्वा ॥ ७४ ॥ अविश्रुवाच ॥ अं चि ता न्या मि ति ॥ तदा
 तस्मिन्ममये इति ॥ एवं व र प्रा र्थ न या वं चि ता न्या न ग व ती ल र मो द व श
 त् सर्वजगत् ॥ प्रा पो म मं वि लो क्य ता न्या न ग वा न् ग दित इत्यर्थः ॥ प्रा पो
 म म इत्यत्रा पृ श व् समाना द पु प्र ल ति का मु न्नं ता प स श क्त्वा न्म य द् ॥
 प्रा पो म म मि दं सर्व मा पो म् ॥ श र्ति र्णि र्ण मि ति व र् ॥ ७५ ॥ अं ग दितं तं त्रा
 द ॥ प्रा वा मि ति ॥ न य त्रा वी य न न स ति ले न प रि हृ ता त् त्रा वां ज इ त्यर्थः ॥ ७६ ॥
 अविश्रुवाच ॥ तथेति ॥ पूर्ववर्तमानकस्याभिप्रायेणाविश्रुवाचेत्युक्तिः
 अत्र नृपयुयुतो संरात्रिप्रायेण वसुतः सप्तशतीत्वे व्यधुः प्रमोक्तकस
 हाशतसंख्या पूरणीयतया उक्तिः ॥ यथा चेत्तत्तथा काल्पायनी संमतिपु
 र्वकं सर्वाने उपपादयिष्यामः ॥ तत्र न य त्रा वी त्ये वं स पा द य न् ॥ त मोः शि

मेत्र

वंडी नायक रसजघने उपस्था दुर्धना नेरधो भागे लुत्वा चक्रे ए छिन्नवान्। एतेन नगव
 देरुस्य भुधमायि वस्तेना पोच नोति केत मेर्जघने मारणे पि सलिल लुत्वा ना
 वविशिष्टो व्यां प्राश्चित्तस्य वधस्या धृतिरिति परास्तो उपमंरति। एवमेवेति
 समुत्पन्ना प्रादुर्भूताः। अस्या देव्या इति व्यधिकरणे ध्येयौ। प्रस्थास्तान्मस्या
 मूलं कृतायाः त्रिगुणमहालक्ष्मीस्तस्या इत्यर्थः। प्रत एव तु शब्दसंगतिः। न य
 प्रभावपुनः प्रादुर्भाव इत्युक्तिस्तुतामस्याश्चानेदात्पूर्वोक्तप्रभावोपि
 तस्या एव धनयितुं। यदा प्राधानिकरुस्योक्तः। पाद्यचतुर्नका प्रादुर्भावाप
 लुमा मध्यमचरितवत्पमालाष्टादश भुञ्जामादु नो विसृपुनस्त्वमादाय
 वदुक्तिः। तदुक्तं उक्तांतेन। योगनिद्रा इरेरुक्तो मासा देवो दुरत्यया। म
 हाकात्यास्तु नुं विद्वि तां मां देवी मना तनी। मधुर्वैट ननाशयंति तौ च
 तं मा मदा जघ्राते चरता नेन देव देवेन विदुना। एवासावे ह्यवीमाया

२४

वध ग

माहाकात्या दुरत्यया। स्तुत्यावशीलता कुर्यादिशः स्तोतुश्च राचरमितिलुता वि
 श्वेश्वर्यादिस्तुतुपयो। तदुक्तं विश्वेश्वर्यादिस्तुतुपयो। तदुक्तं विश्वेश्वर्यादिस्तुतुपयो।
 तये योगनिद्रा यामदेव्याः पुरंदराः। अस्या देव्याः समुत्पन्निश्चरितं स्तोत्रमि
 त्यपि हिताय सर्वज्ञानाधायते ब्रह्मवादिजिज्ञितो विश्वेश्वर्यादिस्तुतुपयो।
 मितिव्यवहारीयते कालरात्रि महरात्रि रिति तत्र रात्रिपदाभ्यासादिवोध्यं
 विश्वेश्वरीपदेनोपक्रमोद्विष्टेश्वरीस्तुतुपयो। ॥ इति शब्दः समाप्तो
 सावर्णिकः प्रकाशो यत्र वा दृशं मन्वंतरेत दृष्टं नमित्यर्थः। ॥ इति शि
 वनद्वयसंज्ञागर्जनागेति नदृष्टं तस्य शरीरव्याख्याने प्रथमोऽध्यायः
 नृपः श्रुत्वा त्वं तत्रेति श्रुत्वा समादा। अविस्वाच्य देवास्तुरेति। प्रसुराणा
 नधिपे मीदये चरति पुनर्देवानामधिपे पुरंदरे सति। देवाः प्रसुराणां प्रदत्ता
 रायत्रादरां युद्धमयं शतमासीत् इत्यर्थः। देवास्तुरमित्यत्राशेषादित्ये

कं

चंडीमाध्य

दच। रं। न। सु। र। म। न। प। स्य। मा। प्र। स। न। न। स्य। शिव। स्या। शो। मं। न। स। तो। म। दि। यः। स। च। र।
प। सो। दे। वी। नि। ति। के। टे। म। म। स। म। ज्यं। न। व। त्ति। नि। व। रं। प्रा। धि। ते। वा। नि। ति। को। लि। पु। रा। ल।
स्य। हं। १। न। चे। ति। २। इ। न। सु। र। रा। ट। ३। न। ल। इ। ति। ४। प। न। यो। नि। त्र। ला। प्र। ज्ञा। प। न। नि। ति।
न। स्य। वि। शे। ष। ए। ५। भ। ल। ए। प्र। सो। सा। दु। त्वे। न। सि। द्ध। सं। व। द्ध। त्वा। दा। दो। दे। वा। नां। त। त्र।
ग। म। नं। त। न। पा। उ। न। मं। र। यो। शिव। वि। द्धे। र। धि। धा। रा। त्र। स। प्र। ज्ञा। ए। न। यो। स।
मी। पे। ग। म। न। म। ३। य। यो। वृ। न। नि। ति। दे। वा। नां। म। नि। त्र। व। स्य। वि। सो। र। प्र। पे। चो। य।
त्रे। ति। चे। हि। तं। वि। शे। ष। ए। ४। सु। रं। इ। ति। स। स्य। म। नि। त्र। ए। न। च। दो। रि। ति। मु। ल।
पः। ५। म। नि। ति। हि। स। का। र। मा। ह। र। इ। प। न। वी। ति। द्वि। त्वे। न। वो। ध्यः। स्व। र्ग। दि। ति। नि।
रा। न। रा। निः। सा। रि। ताः। ६। ए। न। इ। ति। व। इ। ति। वं। द्ध। च। नं। गौ। र। वा। र। चं। मं। रं। इ। यो। ३।
रा। न। प्र। यं। न। भ। आ। ग। ताः। इ। मे। नं। वा। मः। ७। इ। ति। नि। ति। नृ। वो। कु। टि। को। टि। लं। रं। न।
कु। टि। ले। नृ। जे। आ। न। ने। य। मो। रं। नृ। श। व। स्य। ए। यो। दो। रा। दि। त्वा। इ। स्यः। कु। टि।

स्व

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

रि। क। प्र। त्य। यो। ता। नृ। दि। का। रा। दि। ति। इ। यः। भ। ल। ए। को। पे। रं। ज्ञा। धि। को। त। शिव।
स्य। तं। नृ। गु। ण। प्रा। धा। ने। न। को। पे। पि। तं। नृ। गु। ण। धि। को। न। वि। ह्व। को। ल। स्य। पा। ल।
कं। मू। ले। न। सत्त्वा। धि। क्यं। वं। न। मा। त्रि। गु। ण। ए। यं। इ। ति। धृ। न्यं। रे। प्र। तं। ए। वो। लं। वे। तं।
ति। का। रं। इ। स्ये। सर्व। दे। व। श। शी। रे। यो। मा। वि। नृ। तां। मि। त्र। प्र। ना। त्रि। गु। ण। सा। मं। श।
॥ ३॥ स्मः। सा। सा। त्म। हि। यं। मं। दि। नीं। तत्र। पि। रं। जः। सत्त्वा। यो। रा। धि। कं। दे। वा। नां। रं। जः। सत्त्वं। मं।
यत्त्वा। दि। ति। ॥ ६॥ तत्र। इति। ॥ द्वितीयं। तत्र। इति। प्रसिद्धा। दि। त्पथं। कं। वं। दं। ना। दि। त्पथं।
वि। शे। ष। ॥ १०॥ अये। यो। चे। ति। ॥ कुपि। ना। मि। ति। शेषः॥ यत्तेजः। निर्गते। तत्र। ब्रह्मा। दं।
नां। तेजः। श्रो। क्यं। त्वं। एकत्वं। मं। मं। गतं। तां। मां। दं। मं। स्तु। ॥ १०॥ अनी। वे। ति। ॥ तत्रे। तस्य।
का। ते। इति। दे। वे। इति। वा। शेषः॥ ११॥ अतुल्यमिति॥ तेन। ततः॥ तत्र। पुराणं। तत्र। प्र।
का। त्वा। यं। ना। श्रमे॥ तत्रेजः। एकस्यं। सत्ता। री। अतुल्यं॥ ति। वा। दं। गत्या॥ १२॥ तेजो। वि। भा।

चंडी नाम

ति। वरुणा चं स्वस्य सन्ने शले वायो प्रवापवाणयो।। २०।। न इत्यर्थः। शंखं
चेति चकारो वक्ष्यमाणं पारासमुद्रमामेयं। २१।। यज्जामिति। देयं न ददा
कस्यैव दातुः। चिन्पुनरुपादानेपिन दोषः। २२।। कालेति। उत्पाद्येति श
वः। प्रजा नापतिर्ब्रह्मा प्रसूमा लोकमंडलं च ददावित्यन्वयः। अस्मात्
मा लोकमंडलमिति वामनपुराणम्। २२।। समस्तोति। कालस्तदिति मा
ना देवता। तस्या इति संबंधत्वेन विवृण्वामं यक्षी। २३।। सीरोदयेति।
ः पृथुली परतदनां रोहोदकता। २४।। विश्वकर्मणि परशु प्रसूत
वचदाहृत्य। यदामाणादिवचदानां विश्वकर्मणि चर्तुमिति त्वमि
मति केचिन्मतेः। अर्द्धं चं इति चेतनदकारो ललाट इत्येव विशयः।
॥ २५। २६।। यमूनेत्यारभ्य पंचदशदानां जलधिः कर्त्तव्यं। तत्र पंचदश

न

११

न

स्तो दश नं च वचं। अन्तःस्थं शुक्ला लिपं कृत्वा निधयस्यास्तां। रत्नसिंहे
र्दानेरेमवानकशी। अर्द्धदिति। दददाने इत्यस्य लुटि कर्त्तव्यं। ददासात्वा
त्यस्यैव पदं। २७। २८। ददाविति। सुरया प्रशून्यं प्राणी य इमां पृथिवी धने
स शेषः। नागरूपे इति न स्येदं वित्यन्वयः। उरारभुका इति। अनेनाह
दशनुजामरुता नुजा चैवेति सूचितं। लदन्नेति कारदस्ये। अह्ना द
शनुजा प्रजापत्यासहस्रनुजासती। अह्ना दशनुजाना धामाणि विशिष्ये
के। २९। सामान्यतः। अन्ते रापि देवरा मुधैरित्युक्तेत्येति भावः। अ
युधान्यत्र च त्वं गेदक्षिणाधः करं कर्त्तव्यं। प्रसूमात्वा। चकमले रवाण
सि। ४ कुलिशं पादा। ५ चक्रं। ६ शूलं। ७ परशुः। ८ शंखः। ९ घंटा। १० च
पाशकः। ११ शक्तिः। १२ उ। १३ अम। १४ पापं। १५ पापान्त्रं। १६ मंडलं। १७

पं० १०

अलं लननुजामे निरायुधैः कमलासनं। सर्वदेवमयी नीशां नरा लस्मानि
मो नृप। एतन्मन्त्रं सर्वलोकानां सदेवानां प्रभुत्वं वेदिति। एवं स्वरूपायुधैः रम्या
शाली त्वं वै दत्तवी त्वं शेवी त्वं च सर्वमूलं कुरु शक्ते रयं प्रादुर्भावस्तस्मान्न
इति ह्येति। मध्यान्मन्त्रादीनां इन्द्रादीनां च शरीरानि श्रुतिं तं तं देवा वि
मरुतपुत्राणि व्यरुमा सीदिर। प्रामुधानि च देवैः स्वस्वश्रुतादिभ्यो नि
र्मम्यदत्तानां त्वेव मूलं। तथापि देवा शरत्पशा एव तं रादुर्वा लुनीये क
दशपालनशक्तौ त्वेन मे देव्यानिवेशितास्त एव मे दिव्यवधेन सर्वलोककुर
कमुपनरेकी कुरु देवी रूपं प्रादा। एवं रादामुधानि मिज्जशरत्पशाः पपीति
योध्यं। महे विहत्या वहु निरिह्यादिहता मचिरत्तत्तव च ननु दामो र
उत्तमानं त्रेपिशक्तं प्रतिलक्ष्मीवचनानि। महालक्ष्मी रंशं कुरु पुनः स्वामे

२८

मुवां तरे। दिता मसर्वदेवानां ज्ञाता मदिषमर्दिनी। मदीया शरत्पशा मे रादु
वशरी रगोः। इत्तं मया तेः शं हतेः रूपेण रमशो ननं। प्रामुधानि च देवानां या
नि यानि शरेश्वर। मन्त्रास्तस्य सदा कारणा युधानि समाभवन्ति। ३०।
समानितेति। सादृश्यामिति नायक्रियाविशेषणं। सादृश्यासौत्यर्थसासः।
नम इति नवर्तुकोपलक्षणं। ३१। प्रमायतति। माउमाने देवादिभ्यो नमो
नमसंमामः। निनमस्ये नयतेत्यर्थः। प्रमयनमसोत्यादि। ३२। मया लुति।
मदीयैः पर्वताः। जमसर्वोद्ये जयतेत्यर्थः। यदा शरत्पशा न निजयेति। ३३। न
कुरु इति। मन्त्रानाम्। प्रवृत्तं च न्या मन्त्राणां तस्मात् शरीरं नमो नृतं मया न
मं लुधं। प्रामुख्यं ज्ञातमिति शेषः। प्रमत्तं मय्यसंस्तुधा इत्यर्थः। ३४। मन्त्र
इति। मुद्रा ये सन्त दानि मन्त्रा निधुरा मन्त्राह नि प्रविचल सैन्यानि मया
सादृश्यानि सन्तानि प्रामुधानि मे। ते मम रा रमः। ३५। इति क्रोधा वि

चंडीनाथं धारे। अनेन चमदिवा सुरस्य तमो ममत्वमनं। इति प्रेरणातकस्य चित्तै
 निकस्य प्रथममप्रेरणया। स्वमेव केधजमेन प्रथममवयुधाय धा
 वनाया। रूपेणापितमो ममत्वाच्च। अतएव रजैः सत्वाधिबुद्ध्या सत्त
 रत्वं। ३५। अथैव धावतेति स्वरितेत्। ३६। देवीविद्ययेति साधनं। पादतिथि
 नुषेज्योयाश्च निःस्वनेन धनुषः केंकारः। जामाष्टंकारः। ३७। दिश इति। स
 मंगलमर्षतः। ३८। शस्त्राहो रिति। शस्त्रं केवलं। मंत्रस्तोत्रं च न दस्तं। ३९।
 मुमुधे इति। अथैव प्रधानदेवैः सहितः श्यामरारव्यः। रथनाग ५०।
 पदतिरूपचतुरंगसेना मुक्तो मुमुधे इत्यर्थः। ४०। अथ मुमुधेति। अथैव
 नामिति निमित्ते रिति चतुर्गुणवद्वयविवेचनं। एवमपि ए
 कंदशशते चैव सुहस्रममुतं तथा। लक्षं च निमित्तं चैव केटि रवदमेव च।
 चंदस्ववो निखवश्च शंखपद्मो च सागरः। अथैव मध्यपरा चैव दशरुहा

१६

यथा अममिति। अस्मादे। ४१। अथैव नामिति। गजवाहीत्यतो विडालसैन्यं।
 वृत्त इति। अथैव धावतेति रै। अथैव नामिति। पचाशद्विरमुक्तैः परिवारितो
 विडालनामा तत्र संयुगे मुमुधे इत्युत्तरं श्लोकेनान्वयः। दुर्धरो दमस्व
 श्वेव विडालतनयस्तो धैर्यवान् नृपराजोऽपि। विडालतनयमश्वो यो
 गस्तु होतकेवलं योगिकः। अतएव च नामैव देवैः नामगुणैः। अतएव वि
 डालस्यासिनेति वक्ष्यमाणं संयुक्तं। ४२। मुमुधे इति। स्पष्टं। ४३। मुमु
 धुरिति। अस्मै पूर्वेणान्वयः। अनुदात्तेत्वं लृट् एतदेति नित्यत्वात्परस्मि
 पदं। उन्नराधुनो रान्वयि। ४४। इमानां चोत्तरं रथदेति इयानां प्रत्येकं
 केटिकेति संहस्रसंख्यामृतो मदिषस्तान्नाह दित्यर्थः। उन्नराधुनो वि।
 तिदि इति दंत्योत्तरं। ४५। मुमुधुरिति। केचिद्व्या इति शेषः। अपरे इ
 त्युत्तरं रान्वयि। ४६। दिवोमिति। अपरे तुते प्रसिद्धे दंत्या इत्यर्थः। प्रो

चवैडीभाषा पा न्यामित्यात्मनेपदेष्टादसत्वात् ॥ ४८ ॥ कीलयेवेति ॥ प्रायासरहितानना ॥ ४९ ॥
 मुनोचेति ॥ उत्तराहमुत्तरान्वयि ॥ ५० ॥ केचिदिति ॥ सदा ॥ केसरा ॥ अस्मेति ॥ ५१ ॥ यथा
 रति ॥ उत्तराहमुत्तरान्वयि ॥ ५२ ॥ यथा न्यायन ॥ ५३ ॥ एवेति ॥ तावत्तएवेत्यर्थः ॥ एकेकमि
 श्यासा ॥ देकेकगणः सं ॥ इत्यर्थः ॥ शन ॥ इत्यर्थः ॥ उत्तराह ॥ ५४ ॥ तामगा ॥ ५५ ॥ नाशय
 इति ॥ देवीप्रजावेनाप्यायिताः ॥ पुनकान् ॥ प्रवादयंतो ॥ अवादिनवतु इत्यर्थः ॥
 गणा ॥ केचिदिति शेषः ॥ ५६ ॥ नृदंज ॥ अति ॥ पुद्गमेवम ॥ देवावोधीरागा इत्यर्थः ॥ ५७ ॥
 ॥ नोचुहि ॥ निर्वर्षे ॥ इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ स्वद्वि ॥ स्पष्टं ॥ ५९ ॥ प्ररुरा ॥ इति ॥ प्ररुरय
 दिशि ॥ सुमेधोरादि ॥ इत्यर्थः ॥ ६० ॥ अपर ॥ इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ विविधिता ॥ इति ॥ अपर
 गदयाविषोयिता ॥ पतिताः ॥ निमेतु ॥ इत्यर्थः ॥ न्वयः ॥ निरंतरा ॥ शरीरेण ॥ इत्यर्थः ॥
 छिन्नशर ॥ समूहेन ॥ लताः ॥ ६२ ॥ अवासा ॥ उत्तराहमुत्तरान्वयि ॥ ६३ ॥
 २ ॥ पामरिता ॥ वेमुरिति ॥ ६४ ॥ केचिदिति ॥ सूत्रेणवर्गसिभिन्ताः ॥ नूनो नि

मेनेति ॥ सिनामनु ॥ पश्चात् ॥ कुर्वन्ति ॥ सिनामनु ॥ ६५ ॥ शरीराव्याहृत्या ॥ सेनाः ॥ शब्दक्या
 स्ताना ॥ दशाश्वा ॥ अपरे ॥ छिन्ने ॥ गीवाः ॥ प्राणान्मम ॥ चरित्यर्थः ॥ ६६ ॥ शिरां ॥ इति ॥ छि
 न्ना ॥ नि ॥ ति ॥ शेषः ॥ ६७ ॥ एक इति ॥ ६८ ॥ आशिरः ॥ पादपदं ॥ सं ॥ पादि ॥ ता ॥ इत्यर्थः ॥ उत्तरा
 हमुत्तरान्वयि ॥ ६९ ॥ कबंधा ॥ इति ॥ मनुष्याणां ॥ ख ॥ इत्यर्थः ॥ ने ॥ पु ॥ र ॥ त ॥ म ॥ इ ॥ ता ॥ दा ॥ व
 शात् ॥ वंध ॥ र ॥ म ॥ ॥ ७० ॥ क्रिया ॥ न्वर ॥ इति ॥ क्रि ॥ ताः ॥ ७१ ॥ कबंधो ॥ ७२ ॥ क्रिया ॥
 रुमप ॥ इ ॥ त ॥ य ॥ ॥ ७३ ॥ प ॥ र ॥ ॥ व ॥ ॥ च ॥ ॥ ध ॥ ॥ अ ॥ ॥ म ॥ ॥ ७४ ॥ सु ॥ र्म ॥ ल ॥ मा ॥ ७५ ॥ न ॥ न ॥ त ॥ ॥ ७६ ॥
 कबंधा ॥ इति ॥ ७७ ॥ उ ॥ न ॥ य ॥ च ॥ ॥ वि ॥ म ॥ ॥ ७८ ॥ इति ॥ शेषः ॥ ७९ ॥ छिन्नशिर ॥ स ॥ इति ॥ स्व ॥ र ॥ प ॥ क
 यनं ॥ छिन्ना ॥ नि ॥ शिरां ॥ सि ॥ मे ॥ इति ॥ वा ॥ ८० ॥ इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ उ ॥ न ॥ य ॥ न ॥ ध ॥ रा ॥ ८२ ॥ ना ॥ स
 त ॥ इति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ पा ॥ ति ॥ ८५ ॥ इति ॥ ८६ ॥ य ॥ ना ॥ ग ॥ ८७ ॥ इति ॥ ८८ ॥ र ॥ श्चे ॥ इति ॥ ८९ ॥ इत्यर्थः ॥ ९० ॥
 पि ॥ ९१ ॥ शिरां ॥ ति ॥ ९२ ॥ इति ॥ ९३ ॥ प ॥ र ॥ ॥ र ॥ ॥ से ॥ न ॥ य ॥ स ॥ म ॥ ॥ ९४ ॥ ध ॥ रा ॥ ९५ ॥ अ ॥ ॥ म ॥ ॥ ९६ ॥ र ॥ ॥ ९७ ॥
 त्रि ॥ न ॥ ९८ ॥ इति ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

॥ ३॥ भाष्यं मुस्तुवु। सधः देव्या सः मुदुहले। छांदसत्वात्समासः। छांदसत्वात्समासः। ॥ ६॥
 सुतेनेति। नयति हि कुर्मकः। ॥ ६॥ सवेति। सुमं निन्ने इति शेषः। स जोलेन स्य
 ते। ॥ ७॥ मररीणोशरीरं नोऽस्तु विचिन्वती यगयेष मेतीव। कते उद। ति वा
 ॥ ८॥ गममश्रीदसः। ॥ ९॥ देव्या इति। जोष्यर्थः। तुरुपुः तुरुहः। ॥ १०॥ ॥ इति शि
 वनदुसुगसगीगर्जननामेति नदुसुते ससशरीर्याख्याने द्वितीयाध्यायः ॥ १॥
 सखिकवाच। निदुनमानमिति। निदुनमित्यर्थः। वरमानसामीप्येन ते लद। ॥ १॥
 धर्मं छादयामास शतस्येति। ॥ २॥ लोमाः प्रनामासेन। उत्करः समुदः। धातिना
 जेता रं चरय चतुष्टा नेत्यन्वयः। ॥ ३॥ चिह्नेति। ॥ ४॥ शुभे चाले। विद्याधरा
 यामास। ॥ ५॥ सिंदमिति। स्वये वामे धामेशरीरे सुखं स्यादप सख्यं न दक्षि
 ते इति। ॥ ६॥ लस्या इति। पकालविशीली तस्यानुजमित्यन्वयः। ॥ ७॥ चिनैवेति।

२१

तदुसुखं। अंधरा इति विंशतिवदुसुखं नान्वयि। ते जो नीरवात्यत्र लोपद
 तिदीर्घीट। ॥ ८॥ इति। तत्तः प्रेवं सुदं रं सुखमापत्तत्तः मागच्छत दृष्टुं चेत्
 र्थाः सचशतधीनी न इति शेषः। ॥ ९॥ इति। चामरनामा। ॥ १०॥ देव्याः प्रतिष्ठा
 ताममुमेच्छुदं शीघ्रं। ॥ ११॥ इति। प्रण एव निष्प्रभां कुं कारेति इत्य
 ॥ १२॥ तत्त इति। समुत्पत्य अहृत्य। गजकुं नातरस्ति तदुसुखं पदं। ॥ १३॥
 ॥ १४॥ अतिरं सुमुधं। ॥ १५॥ मुध्यमाना विलोनागात् गजत्तः सुमुधात्तः।
 तत्र प्रगृह्यत्वा नाय श्रावसः। ॥ १६॥ इति। प्रतिष्ठादौ। ॥ १७॥ तत्त इति। मुद्यानं
 तं रं वेगात् वेगत्पत्य गत्य पुनस्ततो निपत्या च तीर्थेति अर्थः। ॥ १८॥ उदगं
 ति। रणे सुदं तं गजं दंतं निमितामुधे मुष्टि निस्तरे स्वये देवेत्यर्थः। ॥ १९॥
 देते देति स्तते रित्यर्थः। ॥ २०॥ देव्याति उदगनामा। निंदति मे देव्यः। ॥ २१॥

चंडी नाम

विलासयेति। प्रमत्तं मम गतं। ११। एवमिति। गणनूनिश्चासं न वा। १२।
कोऽपि दिति। स्वरः कथं गतिः। १३। वेगेन। वेगमुक्तं नमणेन विगगते नमनेन
जाकारागतिः। १४। निपात्येति। प्रमत्ता गताः। १५। मोपीति। उद्यानं प्रमत्तं
हन्। १६। वेगेति। वेगमुक्तं नमणेन मे उलाकारागति। तेन विदुषा कुटिला
। अशीयतेति कर्मवर्ती रूपे। सर्वतः। सार्वविनक्तिरुत्तमिः। ह्यवमाना
वलेनेति शेषः। १७। धृतेति। कपित्थे पथः। खंडस्मत् खंडं यस्या क्रियायां। १८।
सानिलेनः पाकाशं प्रत्यस्ताः। सिलाः। प्रचलाः पुनराकाशात्पुनरित्युच्यते। १९।
इतीति। क्रोधाज्जिह्वं प्रहं। २०। सेति। सातस्योपैरिपाशं सित्वा तव वंधं
न्यमः। २१। गतइति। मदिदं रूपं त्यागं नं गतं तस्य रिंही नृत्तस्य प्रहं
न देयेति शेषः। २२। गतइति। तं प्रकृतं देवीः प्राप्ते वरं च चर्चनं समाहार
हं। २३। गतइति। तं सायके श्वे च देत्यन्वयः। २४। करेणेति। करेण सुंदो न २२

३३

ए। न हासिंदं देवी वा इतं। कर्मत इत्यस्य सिद्धमित्यादि। निरसंतं तेति छांदसं। प्रचग
क्रुतिं च केपीति। सिद्धं नैव रत्यात् प्रचुरविनाशको यमस्यातः सचितः। ३१।
गतइति। तथैव प्राग्वदेव। ३२। गतइति। मदिदं रूपं शिवाये तारत्वेन जायमानं
माविष्टे दाम्यम घटानं। पानं मे छां। कर्मणि एव। पानादकृण्वे च न पुनः पुनः
हासेत्यन्वयः। ३३। ननइति। यत्वं शाश्वती रवीर्धनुः साहः। ३४। ता न्यामदोगये। ३५। सा चे
ति। मदनोदरः। प्रोक्तं शयेन क्रोता नृशे रागे यस्याः सा उत्तरे उन्नेजेः। माकुला ह
रमिति वचनेन प्रिया विशेषणं। प्रहं च नावेयं। ३६। देव्या च। गजं गजं ति। सुभ
मिहिकृतिर्मदनं च। पिबामिति। पूर्वपथवित्युक्तिः। राजा नं प्रतिक्रमे इति न दोषः। ३७।
अधिकृत्या च। एवमिति। समुत्पत्य कर्तुं सत्त्वात् सा प्राकृता। ३८। एव एव पादे
नाकृम्य हं वधा कंदे नृजेनाता उय विषयन्वयः। ३९। गतइति। गता पादा कं ता
हं वृत्ते पिसातः नमदिदं रूपं ता निजमुरवा दई निष्ठां त निःस्तता दृका
म एव देव्या बीर्मेण स्पति प्रतिशयेन संवतः परिवर्तनं निष्ठां ता शकदित्य

पञ्चभाष्यं ज्ञानं साप्तिप्रसिद्धं तेन रम्पः पदानां यादो येषामिति सामानां विशेषणं। उ० मद्वा। उ०।
 यः प्रणवास्तत्पक्षे मज्जुवामरम्पतास्ति। शब्दज्ञानरूपा। नवस्य संसारस्य नावना प्र
 वृत्त्यवृत्तेः यस्यादेधी घोरानशा। लात्रमावेदत्रयीसात्वं नगवती। नवोतिनेत्रायाः प्र
 तिनस्तेषां नवायशवनायवानां श्रुतिना। एतुपमश्रुपाजनत्वं। एतदधिष्ठात्रयपि
 त्वमेवेत्याह मेधासूति। मेधासरस्यतीसैवदुःखप्राप्यत्वेन दुर्गमित्युच्यते। दुर्ग
 मसंसारसागरस्य नौः ज्ञानाधारा। एवं पूर्वार्द्धेन ब्रह्मत्वं चोक्तं। प्रसिद्धनौताय्य
 तिरैकमाह। असंज्ञेति। सादिककल्पादि संज्ञयती। शौनोत्तराप्रतिष्ठा। आस्यदं
 यमा। अर्द्धशरीरत्वात्। उत्तरार्द्धेन शौडाल्वैक्यत्वं चोक्तं। १०। ईषदिति। इष
 रससमदितं छांदसः पदव्यत्ययः। पूर्वार्द्धे कुरु एविशिष्टं तव वक्तुं विलोक्या
 पि। प्राशरोषेण प्राशरोषेण मदिवास्तरेण सदा दशन समकाले मवतथाति
 निरुद्धं मत्प्रवृत्तं तदवस्थाश्च यैर्हृत्यर्थः। जगन्मोडकमपि दृष्ट्वा न तस्य मोड

२५

इत्येव सुनदेमं तादृशस्यापि वधेन देव्या एवोत्कर्षः सिध्यति। ११। इष्टुमिति। द
 ष्णपत्यर्थः। नृवोः कुटीवक्ररातमाकरालेनीयण उद्यच्छांकेनेत्येनेनातिरु
 क्ता। पुनेन मदिधस्यापि धीशत्वं। देव्युत्कर्षः प्राग्वदेव केजी व्यवेन केनापीत्यर्थः।
 देवति। देविप्रसादित्युत्कर्षविचार्यमर्थमिदं नृचः। प्रसन्नत्वादेव तवृत्त्याह। नव
 तापराज्ञानुग्रहमावुर्ध्वमस्याः सातादृशी। कथमेतत्तज्ज्ञातं तत्राह। यतो नो नवा
 यकोपवती सतीत्येति पूर्णाकुला निरुधोविना रायति। तत्र संप्रतिमाह। विज्ञा
 ज्ञानमित्यादि। कोपोप्यमरसंज्ञकलकोननुस्यानाविक इति सुखशृणुप्रधानत्वं दर्श
 तां १३। ते इति। सम्मतामराजनां गच्छताः। धर्मघटितो वर्गः धर्मकैः नशिके समोत्तरूपः।
 धन्याः पुण्यवत्वेन प्रसिद्धाः निरुत्तानि वरां योषिताः। अमुदमदाः सर्वमनो रथदाः।
 धर्माणि। इदेवि नवती प्रसादतमः सुखती प्रागुज्ज्वला जित्तु पुण्यवान्। तत एव
 सुखं तलधत्तप्रसाददेवाः प्रत्यादताः। नित्यनेमिनेकादावतिश्रद्धावान्। प्रति
 तिदिनं सदेवम। छिद्यदिकवृत्तेन सकलानि धर्माणि कुरेति। पुनस्त्वरो एव

पनि ५

चंडीभाष्यं

कंसामप्यमिति धनितं। २२। श्रुतेनेति। वापेन्येवाशत्रुन्यश्वेतिशेषः। पादिरत्न। २३।
जायामिति। ईश्वरी। आत्मश्रुतस्य ज्ञानेन पार्श्वर्त्तनेन। आत्मज्ञानेन तदा
अहम्भावः। अहं एव इत्यत्रादिभागेन निश्चितः। यदिदिक्प्रज्ञा इति। २४। सोम्या
गीति। स्तुतिस्थिति व्यापाराणि। प्रत्ययघोराणि संज्ञारव्यापाराणि। नैरस्मा
नरत्न। तथा नैरेव नृवंष्टयिवाचेत्यर्थः। २५। रत्न इति। रत्नः संज्ञाः। २६। स्व
विरुवाच। एवमिति। नंदनं देवोद्यानं दिव्ये रत्न इति। २७। अंधाः श्रीनागादयः। अ
नुजेयनं श्रीचंदनादि। २८। अस्तेति। अंशः कुरुतेन अयत्नया नृवंष्टयं नैव
नं शक्तिः। तस्मात्तेन नृवंष्टयमात्रं नृपादिव्येन नैव नृवंष्टयं नैव स्थितिपादः। २९।
देव्याच। अथ तानिति। दिवातुः। नृवंष्टयं नैव। न किंचिदप्यवशिष्टं। ३०।
अदिति। अत इत्यर्थः। इवा न्वय्यं इति नृवंष्टयं नैव। अदिवाचति। वा
शब्द एवमर्थः। यद्येवं सत्यपि नृवंष्टयं नैव इति नृवंष्टयं। तदावत्यमागमस्ति-

२७

त्यर्थः। अस्माकं अस्मात्प्रत्ययमिति। ३१। संज्ञा नैति। परमापदः हिंसेया इत्या
र्थः। अहं परमापदः परमं नृवंष्टयं नैव। उक्तं नृवंष्टयं नैव। ३२।
तस्येति। विनष्टं विनष्टं इति सत्येति नृवंष्टयं नैव। नृवंष्टयं नैव। ३३।
नं तस्य वृद्धिरुपचयः। विनष्टा एवमर्थः। धनपरादात्। अपदः अनुक्त
पाः। आत्मजावाः। आदिनापुत्रादि। वृद्धमेव उपचयमाय। ३४। अवि रत्नवाच। इति।
तथात्मनः। आत्मनश्चाथे इत्यर्थः। तस्यैव नृवंष्टयं नैव। अहंकार
अतिलक्ष्यं। तिन इकात्। अंश इति। अहंकाराव नृवंष्टयं नैव। ३५।
इति। स्पष्टं। ३६। पुनश्चेति। गौरादेहं कारं अस्या इत्यर्थः। समुद्रयः
प्रादुर्भावः। अथात नृवंष्टयं नैव। अहंकारं नृवंष्टयं नैव। नृवंष्टयं नैव।
कौशिकसत्त्वा इति। उपकारिणीति। उपकारस्य भावात् अत इत्यर्थः। तच्छब्द

चंडी नाथ

होतपार्थस्तु। तत्प्रकारं मयामृतः निपातो मं। रव्यातं लोके प्रसिद्धं। एतान्
पद्ममयत्तं रसीतं जेह रसीपार्थम्। अभिपुतासुरे साहं मरियं जपुषा रूपात्तं
मरियोतकरास्तुहं दृष्टं देवेन दृष्टिनि। उत्पत्तिं मुद्रविक्रान्तिं क्रीडं चैति
सुरेश्वर। कथं मंतिशुविस्तीर्णं भ्रातृणां वेदपरगाः। तज न च पत्तं श
अदाधिपत्तमनश्चरं इति मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टिनिश्चयं दृष्टं
देव्यामयागरा मिति श्रोकेः प्रसिद्धं मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टिनिश्चयं दृष्टं
स्तुराजो मायेति श्रोकेः प्रसिद्धं मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टिनिश्चयं दृष्टं
ध्या। ३५। ३६। इति शिवमदसु रसतीर्णं नजिना गोती न दृष्टं देवेन दृष्टं
आख्याने च लुप्येति ध्यामः॥ ॥ ४॥ चयावत्कथयामाति प्रसिद्धा
मिति हारना ह। शिविरुवाच। पुरेति कथं मया दृष्टं मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टं

२८

ज्येष्ठैश्च न निष्ठुं जविमोसता लव्यौ चैति वामनपुराणे। वरसीतं जेपि। तानम
न्यतरेशच मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टं मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टं
वधाय दुष्टं देव्यानां लयास्तुं न निष्ठुं नयाः। मदीया रसमया मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टं
रीरजाः। तास्तास्तुपधारिणः साहय्यं विदधुर्मन। तानि निष्ठुं देवेन दृष्टं
हं नव्यो मे यथा तयो। संहृत्यात्मनिताः सवमिदीया विदधुर्मन। तानि निष्ठुं देवेन दृष्टं
जेष्टुषा पश्चाद्देव्यास्तुं न निष्ठुं नकाविति। नारायण। मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टं
नने। पुरंदरतदा दृष्टं देवेन दृष्टं पुरोगमैः। एवामं नृतिता नरुपा सर्वस्वत्वमय
छति। कोशिका सर्वदेवेश सर्वकामप्रदा ह। उत्पत्तिं मुद्रविक्रान्तिं क्रीडं चैति
रिपुरातनैः। मरियोतकरास्तुहं देवेन दृष्टं पुरोगमैः। एतानां परमा प्रसिद्धा
स्थामा मदीया मदीया मदीया मदीया मदीया मदीया मदीया मदीया मदीया मदीया

पं० भाष्ये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैस्तुरैः नमो देव्यादिकं देवी स्तुतं सर्वफलप्रदं । इमां देवीं
स्तुवनानि तस्य स्तोत्रेण नमामिह । ऐशानराज्यमकालान्तं च यन्मिरदभू
नइति । मङ्गलवाचैश्च सुराचार्यैः सिद्धिमवाप्नुनइति । अग्निमुखदेवगणा
दृष्टस्तोत्रं नारायणी स्तुतं । तन्न नारायणे नमोस्तुतइति बहुधा भ्यासात् ।
नमो देव्यै इत्यादिकं देवी स्तुतं देवी पदेनाप्यक्रमादिति बोध्यं । नमो गये
धर्मे शक्तिः । १। ईत्यम् । तावेवेति । सुबलिकर्मणि । को कं मेरमगीति स्तुतस्य नावः ।
सर्वलोककर्म प्रेरकता गद्दै देवमधिकारं तथा को वेरं वरुणस्य चाधिकारमि
त्यन्वयः । २। ताविति । पवनः क्रूरतेऽनेनेति करणे तेन । तेन गदधिकारमित्य
र्थः । ३। एनेति । पात्न साक्षता इत्यर्थः । अधिकस्त्रिवृता दशात्रिदशाः । उप
धिकार्थे लक्षणं तावेनेकाग्रतायः । तेन अमलिंशदित्यर्थः । तेचाक्षद्विदशा

रुद्रा एकादशवसवो ह्येविश्वे देवौ द्विविति । एक एव त्रिशब्दस्तोत्रेणो नमार्थः । नि
रुद्रताः । स्थगदिपिनिरुद्रताः निःसारिताः । संस्मरन्ति । स्मृतवन्तः । वृत्तमाना
सामोप्य न गच्छन् । ४ । तमेव देवमाह । तमेति । स्मृता सतीः प्रश्विताः परमापद
हृत्पन्वमः । ५ । इतीति । अथान्याः प्रश्वितानि स्थानत्यागदिमवपुमन् । तन्नादि
नवीति भुंक्तिस्तु न दमन्याः सरस्थतीत्येपिमथ विदुः प्रमाणात्वं तयोक्तमुप
क्रमेण । ६ । प्रोक्तां सर्वांस्त्येन रुद्रतामाह । देवा ऊचुः । नम इति । देवीद्युत्यादिति सहा
देवी नरतां प्रह्लादात्तामपि स्वर्गादिव्यवहारमवर्त्तयित्री । शिवायैत्याह रूपं
तद्भूतत्वात् । प्रह्लादस्यैव हृदि शक्त्यै । अद्रा रत्न एषा किः । नियताः प्रमादितानि
नाः प्रह्लादाः स्मृतास्तेति पादपर एषः । रुद्राय इति । रुद्रशक्त्यै नित्याकाल
नवविन्ता नित्यारव्याशक्तिरूपो । योगेश्वर इति । धात्री । उगदाधार उग्रो

५१ भाष्यं

स्ता चंद्रकिरण। इंदुश्चंद्रदम्पत्युत्पत्तं/ज्योतीरूपस्य/सुखापरमानंदरूपा। ८।
कल्याणीतत्त्वम्/शर्वाणिशिवशक्तिः। नमस्तुमी। ९। दुर्गा मे इति। १०। स्वस्ति
मे। ११। दुर्गाधिममः/परिच्छेदोयस्यास्तारये/दुर्गासंसारोत्पत्तं करोतीति। सारो
वर्णनं/सर्वकारित्वेसर्वजननेत्यनं/प्रसूतिपुरुषमोर्जद्वान्वया
तिस्तद्वामे/सिद्धेया/सुखातद्वर्णा/सुखशक्तिश्च/ध्यातद्वर्णा। १२। १३।
तीति। विद्यात्वेनसंसारस्योन्मूलकत्वादित्योम्या/अविद्यासूयेणसंसारदे
हत्वादित्योऽनमोनमइत्येतदुक्तिर्यत्कृतं नानामादरपथः। जगत्प्रतिष्ठा।
जगद्भादानकारणं/देवैर्देवशक्तौ/उक्तिः/किमा/१४। येति। विष्णुमाया
अविद्यातिशयितासर्वागमेयप्रतिपादिता। नमस्तस्मै इति त्रिकै एका
मिकथान्चिकमानसिकरूपनमस्कारमं दर्शितं। नमोऽद्यातिशय

ख्यातिः ४

३०

ननामवानपौनरुत्थं। तदुक्तं। प्रह्वद्वर्षशोकेषु स्वप्नैर्न्य जमेयुच। सत्या
यास्तानुवादेषु पौनरुत्थं न द्रव्यं नानि। एवममेयि। १२। १३। येति। चेतनानि
विकल्पमायि च/किरित्युच्यते। १३। दुर्गाः स्वविकल्पज्ञानांतेवद्विरेचचेतने
तिनपौनरुत्थम्। १४। निद्रासुषुप्तौ च स्वास्वप्नावस्थाय। १५। सुधाअथ
वज्रिद्वर्णा। १६। उक्तिः/किं नित्यं नित्यं नित्यं। संसारतापात्तयः। वर्णमा
दश्यं च। १७। शक्तिः कार्यजननरामायं। १८। तद्वत्ता/प्रनात्मीय स्व/कारिणा। १९।
तांतिः/सत्यपिकामये/उक्तिः/किं नित्यं नित्यं। २०। उक्तिः/किं नित्यं नित्यं। २१।
जज्जा/स्वका/मयि/मयान्यज्जान्। २२। येति। शान्तिरिति/निजमः/वि
द्यमेपरित्यक्तः। २३। अद्या/अस्या/अकथ्ये/आस्थितिः/२४। कंतिः/शोभा। २५।
उत्तमी/धनादिसंपत्/२६। उक्तिः/किं नित्यं नित्यं। २७। स्मृतिरनु/नृगविक्रम

चंडीभाष्यं ज्ञानं ॥ २८ ॥ दयापरदुःखप्रदरलेष्ठा ॥ २९ ॥ लुष्टिरधिगताधिकानभिलाषः ॥ ३० ॥
 मातापालमित्राभिरुक्ताधिष्ठात्रीदेवताच ॥ ३१ ॥ त्रांतिररादुतिरत्नप्रत्यया ॥ ३२ ॥
 इंदियेति ॥ यारिवलेषु नृनेषु अंतर्माभित्वंविधायस्थिता ॥ इंदियाणं ज्ञानवि
 द्याणां सूक्ष्मस्थानां प्रविष्टात्रीप्रवर्तिकातस्येव्याहो देव्येव्यासिक
 मेदृश्यथः ॥ ३३ ॥ चितिःचिच्छक्तिः ॥ ३४ ॥ अत्रायं संश्रद्धः ॥ विदुर्मायाचेत
 नेच बुद्धिनिर्देहधाराया ॥ अत्राशक्तिश्चरुहान्येतांतिर्जातिस्ततः
 परा ॥ उज्ज्वाशानिततः ॥ अत्राकांतिर्हृत्मास्ततः परा ॥ वृत्तिः स्मृतिर्दया च
 वलुष्टिर्मातास्ततः परा ॥ त्रांतिव्याप्तिश्चिच्छक्तिश्चैव त्रयोविंशति संख्यका
 इति तेषां अधिकमनर्थस्यानं त्रेकात्मायने स्फुटं ॥ गवाणपीठपूजाविधा
 विताएष त्रयोविंशतिकं स्वयं न ॥ व्याप्तिचित्तोस्त्यागश्चतदमुक्तम्

३१

कात्यायनी तं त्रिविरोधात् ॥ स्तुतेति ॥ यास्तु न हेतुराश्वर ॥ सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वं
 स्तुता ॥ तस्या इंद्रेण च मदिषवधे सत्यं निष्पत्य संप्रमाना ॥ दिनेषु प्रतिदिनं ये
 वितास्तानः शुभानि नश्रुतिमतिशयित शुभानि करोति ॥ आपदश्चाभिदं
 त्वित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ अत्राह संश्रया इति ॥ प्रथमां तयाठे अत्राहः संश्रयोऽर्थे मस्या
 अकाशातस्मात्तत्राह संश्रया देवी विशेषणं इति शांतनव्या ॥ येति ॥ सांज्जं च या
 शास्त्राभिने ॥ सुरैरस्तुभिः उधनदैत्यपारिते ॥ नमस्यते स्तुत्यते च ॥ करोतुस्तान
 इत्यनेनान्वयः ॥ ३६ ॥ शक्तिरुवाच ॥ एवमिति ॥ तत्र देवसन्निहिते हेतुजतयोर्वती
 जाह्नव्यास्तो ये स्तोत्रमिव स्तोत्रमस्तवादिमुक्तानां देवानामभिमुखं यमावित्य
 यः ॥ ३७ ॥ तथापि तेषामज्ञानं दृष्ट्वा स्तुत्यते इति पृच्छति ॥ येति ॥ कामदन्त्यास्तुत्य
 ते मन्त्रानां प्रियभाषया मन्त्रस्याः प्रजावादिभावः ॥ ततोऽप्यज्ञानमेव हे

सं ३

पं० भाष्यं

हृणतेषां स्वयमभवीत्। प्रस्यत्पुकिः राजानं प्रति भवेः। शरीररूपान्ते
शरीरग्रहात् समुद्रात् सत्व प्रधानं शेषेन प्रादुर्भूतम्। अतएव शिवा-प्रब्रवीदित्ये
र्थः। ३८। किमब्रवीत्ते दाह। स्तोत्रमिति। यमेतं मिलितैः रणे निभुं न न पराजितो
= अतएव भुं न निरासते। स्वर्गादिति शेषः। ३९। शरीरेति। अतनिर्गतात्तन्
कौशिकीति गीयते इत्यन्वयः। कौशिकीति एषोदरादित्यान्साधु। तादृशमिदं
तस्मादिति। अस्तसहोदरीत्यात्तमः प्रधानशिवशक्तित्वाच्च अस्तवर्णत्वं सारस्य
त्याः प्रादुर्भूतत्वाच्च शिवशक्तेस्तारएव पुनः सारस्यत्यानिर्मितुमर्हति बोध्यं।
न तारस्य शिवः कालापतिरिति बोध्यं। आश्रयः स्थानं रादुर्भूतं तत्कृतं रदस्य
गौरीदेहात् समुद्रात् यासत्वे कमुणाश्रयः। साक्षात् सारस्यतां प्राप्तां भुं न सार
निवर्हिता। दधौ साष्ट भुजावा एमुशले हस्तयन् क्रतुर्। शंखं घटं तं गण्डं च

३२

स्पर्शरति

रुं

कार्मुकं वसुधाधिप। एषा सा हृजिता न क्त्वा सर्वज्ञत्वं प्रमथति। शिवपुराणसंहिता
यां। देवैश्च भुजनिभुं न सारयोः। तारशं संवत्सुरिति। याचितं तपसा ताभ्यां कृता
एतपरमहृत्तः। अवध्यत्वं जगत्पुत्रिन्पुरुषैरविलेख्ये रपि। अमो निजानुमा
कन्यास्तं गकोशसमुद्रम्। अजानपुं स्मृतिरिति रविलेख्यपराक्रमात्। तस्यास्त
मौ वधो संख्ये तस्या कामाभिहृतयोः। इति चान्यथितो ब्रह्मज्ञानाभ्यां प्रादत्ता
याः स्त्विनि। ततस्ताभ्यां जगति उपदत्ते न योर्ल मायदेवेशं ब्रह्मा प्राधिरियोन्
शिवं विनिघापिरदस्य वा क्रोधमित्यायथा। तद्वृत्तिं कोशज्ञां शक्तिं प्रका
मं कन्यकात्मिकां। निभुं न भुं न योर्ल त्रिदेवैश्चोदत्तुमर्हति। एवमाभ्यधि
गोधात्रा जग्वात्री लोहित। कात्रीत्यादरदस्य वामित्पुं के क्रुद्धां तादृशं
राष्ट्रं कालीपुत्रमिति शिवे नोक्तं। नयसी च न प्रति रगौरीमिति नैव पुः। कीर्ति

चंडाभाष्यं श्रुतिकालीति घटते कथमन्यथेति देवीवचनं नृपन्यस्य कथंचिद्देवी देवा जया
 देवी गीतमाश्रमं प्राप्य रापश्चरित्वारजोगुणोधिकान् अल्लिगुणैररुणं प्र। व्य
 मालगुणैकेशमुत्सवतीति कोशा पुत्रता कोशिकोत्पत्तेः। तत्कोशोत्पत्तौ सो
 रुज्य गौरी सासमजायत। सा तु माया। शैकाशक्तिर्येति निद्रा हरेः स्मृतेति।
 ततः प्रत्यया गताया देव्या देवं प्रति कौशिकी मरिमा कथितः। किं देवेन न मा
 दृष्टा मास्तेष्टा कौशिकी मया। तादृशकन्यको लोकेन दृष्टान न विष्ण
 ति। प्रजातुं स्पृशं रतिरुधुष्या चातिरुंदराति। ४१। तत इति। परं उच्य
 तं। ४२। ताभ्यामिति। भुंजामेति क्रियायोगे चतुर्थे। कपि अनिर्वाच्या। ४३।
 नैवेति। असे देवी कपि अनिर्वाच्या। अतो ज्ञापतां मनुष्यद्वारा तत्
 स्वरूपं विचार्यतां च अंगीक्रियतां च। ४४। ननु किमर्थं गीकारस्त

३३

च ४

स्यादित्यत आह। स्त्रीरत्नमिति। उक्तमस्तीत्यर्थः। नवान्तरां दूष्टमस्तीति। सा
 वदशनि योग्याय गौरी क्रियतामिति भावः। तदेतौ। ४५। ननु सायं दिरन्त
 ता कथमस्माकं स्यादन्त आह। यानीति। यानि गजाश्चादानिरत्ना निस्वजा
 तिरु श्रेष्ठानि तु देतो। एवं मम स्तरत्नानि यतस्तव गृहे। अत इममचि
 तव निविष्यत्येवेति भावः। ४६। तदेव विचरेति। ऐरावत इति। इरा
 वति सुरासमुद्रे का तः ऐरावतः पारिणः पारवतोऽधोजति उच्यते। अव
 सीयस्य। ४७। विमानमिति। विधौ सौवरप्रदस्य पियद्विमानमानीतं तद
 दुर्गं। एवं मां तां तव निस्वकलाज्जम्बत्वं सूचितं। ४८। यानीतं च तान्तर
 दत्तं। स्वदत्तवत्त्वाच्च तेनोपेक्षित इति हेतुः। ४९। विधिरिति। वि
 ज्ञातृनिर्गतनामिकां। ददावित्यस्य नयादिति शेषः। ५०। शुभमि

येडी नाथं ति। कांचनस्त्रावि। स्वर्णवर्षाशीलं। प्रजापतेर्दत्तस्य। अथं रिपुणां
 मेमः। ५०। मृत्येरिति। उक्तातिर्मरणं। परिगृह्य परिजने। करणवर्षेयन्या
 हस्तोवा। ५१। निशुंनस्येति। प्रविज्जितारत्नजालमश्वनिशुंनस्यपरिग
 हस्त्यर्थः। ५२। निशोचेः। पत्रिरेवनेमत्पक्षरत्नमभिरुच्यर्थः। कल्पवृक्ष
 पक्षवृक्षं प्रजिदेवत्वं प्रजिप्रत्नोपाणिमत्तं वा सोममं प्रजिशो
 चारव्यमाहः। ५३। एवमिति। ते इति कर्तुः शेषत्वविवक्षयां वृक्षी। ५४।
 सविश्वोच। निशम्येति। सुग्रीवं तन्तामानंदं। ५५। इति चेतीति। इ
 दं चेत्तयप्रः। वत्समा एव परमशः। ५६। एतेन प्रोक्तं निशुंनमो रज्जुमूल
 मयत्वं स्तुचिंतं। अतएव दद्यात्तत्त्वगुणप्रधानो वृत्तारइति वाच्यं।
 उद्युशाह्नी। ५७। स इति। शुंनसकाशारमन्त्रशैलदेशे सा देवी प्राक्ता

३४

स्पर्शत् ५८।

अगत्वा श्लक्ष्णं प्रनुत्कटं मूर्ध्ना कोमलयागिरा द्वादेत्यन्वयः। ५८।
 वाच्य। देवाति। न केवलं देवैश्च परैर्वा केचनैरेवेत्यपरमं श्रुत्वा
 शकाशं समाजं। ५९। न देवोपयास्येति। प्रव्याहतेति। देवयोनि
 भुदेवतासु। देवाश्च तेजगद्योनयश्चैस्त्वं तत्त्वात्ययति। ५९। न दामि
 माह। ममेति। मज्जां शानु उपनंजे। ६०। प्रशेषतः प्रशेषोऽपि। इति
 त्येवाच्येति। ६०। सीरो देति। तद्व्यरत्नं रत्नत्वा इदं रत्नत्वात्कारण
 हात्वा प्रमरेः प्रणिपत्य समर्पितमित्यर्थः। उच्चैः श्रवसे इत्यत्रापि
 जितियो गवि नागाज्जसमासांतः। ६१। यानि चेति। रत्नरत्नानि
 रत्नानि रत्नरूपाणि स्थितानीत्यर्थः। ६२। स्त्रीति। वयमित्यात्मनो रवायं
 दुवचनं। ६३। मवेति। उरुविक्रमं महाविक्रमं। वेप्रसिद्धे। ६४। परमेति। प्र

चंडाभाष्यं धर्मसंज्ञितं दत्तं स्तुतं । मत्परिग्रहात् मदाश्रयात् । समासेन च विचार्य
 मत्परिग्रहात् मत्प-तीत्वं । ६५ । सुखिकृत्वा च । इतीति । अंतःस्मिन्नस्मिन् साव
 देलमुत्तरं स्तुतिं । ६६ । देव्या च । सत्यमिति । अत्र भुंजते विषये अत्रोक्तं
 धिपतिरिति सत्यं । ६७ । विंत्वेति । अत्र परिग्रहस्य विषये । अल्पवृद्धि
 रिति । सनवाप्य । प्रतिज्ञादु नोचमदु न दोषः । पापं च पुरुष परिग्रह । ६८ ।
 प्रतिज्ञातमाह । योमामिति । जगति संज्ञामातिरिक्तेनापि प्रकारेण । संग्रामे
 दपंचित्तत्वाभिमानं व्यपोदति । यश्च मे प्रतिवत्तः समानवत्तः सर्वं पूर्वा नाये
 उत्तरः । तदश्वत्थत्वं एव गृह्यते । ६९ । तदिति । पालिगुणत्वं
 ममगमनमनुचितमिति भावः । ७० । इत्युवाच । प्रवर्तितेति । प्रवर्तितेति ।
 एवंप्रागुक्तं । यदग्रे पुमानपि न तिष्ठेत् । तदग्रे स्त्री न तिष्ठेदेवेति भावः । ७१ ।

३५

६

अन्यं देवीत्यतः स्थास्यामीत्यतः । ७२ । अन्त्येषामपि । द्वाभ्यां । एकिकेति । कु
 सायामकचा । ७३ । उपसंहरति । सत्यमिति । मयैवेत्यनेनागमने । अन्त्येषाम
 येषां दुष्टं यमो रवं न तिष्ठेदित्यर्थः । तदेव विपक्षे वाधकमाह । केशकृत्
 न निश्चिंतं गौरवं तं डि तं यस्यास्तादृशं । मागमिष्यति । अति । तमानजयः । म
 काकेष्व । ७४ । एवमेतदिति । सोपडा संयत्तयत् प्रतिज्ञेत्यस्य संतेति शेषः । ७५ ।
 सत्वमिति । ममायदत्तं दुर्लभं सर्वमाहृतः । सन्तुल्यं मेपाचत्वं समुत्तं च तत्
 करोतु चेत्पुन्यमः । ७६ । इत्यनेनान्यूनान्तिरिक्तं च देवि स्तुत्यने । ७६ ।
 इति शिवमदसुरमरीगर्जनागेति । मद्भक्तं सप्तशतं व्याख्याने पंचमो
 ध्यामः । ७७ । सुखिकृत्वा च । इतीति । प्रमर्षः कोपः । समाचष्टुत्तमान् । विस्तार
 रश्च प्रपंचनात् । ७८ । स्येति । देव्यानामधिपं सेनापतिं । ७९ । दुष्टं दुर्वचनं वि

चंडाभाष्यं

इति प्राकृतं। ३। अमरोदेवः। मर इति वा छेदः। मरो मर्त्य इत्यर्थः। ४। सुषिरुवाच।
तेनेति। स इत्याणामसुराणां बध्ना वृत्त इत्यन्वयः। ५। स इति। नृदि नंदिमान्। नृत्तं
समीपं। ६। विषये बाधकमाह। नचेदिति। तत्तत्तदि। एषः पुरो दृश्यमानोऽहं। ७।
देव्युवाच। दैत्यैश्चरे ऐति। एवं केशाकर्षणविद्वत्तं। अथ राता चास्मावर्तु
नोक्तेरेषा। ८। सुषिरुवाच। इति। तं न स्मरे चकारेत्यर्थः। ९। अथेति। एवं
काकः। अत एव तस्यास्वारस्य। १०। निर्तामके सैन्ये देव्याः प्रयासो व्यर्थ इति
मत्वा हिंसा युधे। तत्त इति। तत्र देवगणविशेषणं। स्ववाहन इति। अर्धचादि
त्यात्पुंस्त्वं। स्त्री। यवाहन इत्यर्थः। ११। काश्चिदिति। यस्मिंश्चः प्राक्क्रान्तिराक्रमणं
तेन प्रथरेणाधरकसिनाधरो हनवा। अन्यानुरागान् देत्यानुरागान् नित्यन्व
यः। १२। केषामिति। कोहानि उदरमध्यानि। ततो विस्तृतगुलिः पाणिः। १३।

३६

१४। १५। अथेति। सुषिरमिति। अथ शब्दादाख्यामिति। एषं राक्षसं। सुषिरं सुषिति
ति। १६। चकोपेति। तौ पूर्वौ। १७। इच्छंतेति। बहुलैर्बहुभिरित्यर्थः। मे छत्रगच्छंते
देवपुराणादिदुलोपः। उद्युशोऽहं। १८। आनयने प्रकारद्वयमाह। केशेष्टिति। अत्र
कथमात्रादगमने बंधं न च इति गौरवाद्बुधचनं। दृष्टीयात्तदुभयि युद्धप्र
सक्तैर्मदिराधानयने संदेहस्तादासर्वे दैत्यैः सत्वरसामुधैः साविशेषेण निहन्य
तां नार्यामिति। १९। उपसंहरति। प्रागभ्युपगम्यते। तेन सर्वथा गृहीतुमश
क्याये देवदंशव्या नान्यथेत्याह। वधेति। अथेति पक्षोत्तरं। यदि शक्यं ते तर्हि व
धार्ता गृहीत्वैवांगं राक्षसमित्यर्थः। २०। ॥ इति नागोक्तिः। नृत्तं सत्तं सत्तं सत्तं सत्तं
नेमोऽप्यायः। ॥ सुषिरुवाच। आज्ञासा इति। १। ददुश्चरिति। शैलेऽहं। २। गेहि
इत्योपरिस्थितामित्यन्वयः। ३। ते इति। चंडादयः सप्तप्रधानाः समोदातुं ग

चंडी गाय

वि०

च०

हानुं उधमं उद्योगं उद्यता उसादयंतः। प्राक्तनं प्रायणं गच्छं। कोशादुद्घातः।
तन्ममापगाः। गरीयमुद्यता नोरसृणा धंसिमापगा इत्यर्थः। ३। अनेन चैराद
नामृतितामसत्वं धनितं। अतस्तद्व्याप्यं तामसा प्रादुर्भावमाह। गच्छ इति। म
वसिपिसाधन इव तद्वत्श्यामवर्णीनिः सरमा एकां प्रति विधादिति तावः। ४
चुकुटीति। तस्यैव पिमदेव्या निष्कृता गतिः रक्षता। ५। विचित्रेति। स्वदुर्गाप
टिका कंकपालपंजरा स्वेवा। नरमा लेत्यननरशब्दस्तन्मुं देवास्तैः। ६।
पीव्याधः। शुक्लतोसा निमं सिद्धे। अतएवति लेखा। ७। पतीति। अतिशयि
तो विस्तारो यस्य तादृशं वदनं मस्या इत्यर्थः। तलनं चालनं निमं नानि निमं प्रवि
ष्टानि। आरका निमं नानि मस्यास्ति नेत्रव्याम। ८। पास्तिति। पास्तिग्रा
हो गृहपास्तिरस्तकः। प्रकुशग्राही मात्रः मोधोग्राहो वीरः। ९। गयेवेति। ये

३

धमिति। आतावेकवचनं। एवंरामपरमन्मनित्वा दीना। चर्वयंतिति। वर्तमानस
माप्यन तद्वत्। अतिशेखमिति। क्रियाविशेषणं। १०। एकमिति। अपोययन।
अवधावत। ११। विरिति। नयितान् अपिमयितानि च चकारेत्यर्थः। १२। वलि
नामिति। म इत्यमनो नरा देहानां। १३। १४। १५। शरेति। चंडः शरवर्षः। मुंडः सरश
रिक्तो च क्रेः छादयामासेत्यन्वयः। एवं रवश्चोके चंडग्रहं मुंडस्योपलक्षणं। १६।
गानाति। मखं विशमानानि च घनोदरं विशमानानि। प्रवृत्तिं वानि वयं नुः।
शानच छौदसः। १७। गच्छ इति। नाममिति क्रियाविशेषणं। व-आंतः वचन
ध्ये। विकटदं रत्नाद्दर्शयेदंतौ शनास्तौ ज्येष्ठास्तौ ज्येष्ठमयाः। १८। उत्त
मेति। मइति मराखं। उत्थाप्य उत्थाप्य उत्तम्य सकोपधारणं यथास्थानया
हमित्पुष्का देवा चंडमधावत। अस्मभंडस्य तनो घनेनासिना। अथेति।

चंडी नाम्ना स्वर्गदिनिर्दंतं पूर्वोद्यतस्वर्गदिनिर्दंतं-अस्य शिरः। नष्टि-नंस्वर्गप्रदा रमा चं ॥ २० ॥
 रत्नशेखरमिति। सैन्यं कर्तुं। ततः मधु-नमिरः नमनविदुलं सतदिशो नमो। अ-
 पलम्पता ॥ २१ ॥ शिर इति। मंडुं शशिस्वसे देहमित्यर्थः। अचंडादुद्गमनमिच्छेय-
 तं मया नवति तया चंडिका मद्यता टफुलका निगतां नो देवी प्रादेत्यर्थः ॥ २२ ॥
 मयेति। अचम्युद्धयतो महुपभुरिति रूपकं। उपहृत्प्रधांगद्वारेण चं-
 स्थापहारः ॥ २३ ॥ सविस्वाच। ताविति। का लीलता प्रवांकल्याणी कटविशेष ॥ २४ ॥
 एचंडिका कौशिकी ॥ २४ ॥ मस्मादिति। चंडुशिवोद्यमानदेवविस्वाता न-
 विष्वातिरूपन्ययः। चामंडेति ह्येव दरादित्यात्माधुः। अनेनेमेतामसा-
 कौशिकी उन्माका लीकौशिकी निमस्मा नवतीत्याहुः ॥ २५ ॥ इति नाम्ना-
 नृ-नरसराशरी व्याख्याने सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ सविस्वाच। चंड-

८५

३८

चिति। सप्तं च तेषु। अतस्तमेव ॥ १ ॥ तत इति। रोषं च धत्तकोपेतास्वाधीनचेत-
 -प्रतएवस्त्रीवधेयास्य प्रवृत्तिरिति नायः। सर्वसैन्यानामिति देव्यान्ता-
 विशेषणं ॥ २ ॥ अद्य के। उद्यम्युधास्तु संज्ञकः। अच। कंबुनां रत्नाम्लो चत-
 राशितिर्देव्या इति शेषः ॥ ३ ॥ कोटीति। कोटि वीर्या गितन्नामानि धोम्राः धू-
 म्रवंश्याः ॥ ४ ॥ कालकास्तन्नामानः। दोहददुदितोऽपत्यानि मो व्यास्तान्नामा-
 नः। गथा कालकायाः अणत्यानिके लोकेयाः प्रसूराः। सजाः ससामग्रीकाः ॥ ५ ॥
 इति। नैरवमृगं ॥ ६ ॥ अस्मात्तमिति। आगतमित्यर्थः। अंतरं मध्यं ॥ ७ ॥ त-
 र इति। तन्नादी निति बुद्धवचनं मदानादमित्येकत्वविवक्षया। अतीवे-
 त्यस्यानेकवारमित्यर्थो वा। उपहृदं यदित्यत्रागमशास्त्रस्य नित्यत्व-
 दंडुतायः। दाधनु रिति। नादेः स्थाये राशिरिति अस्वाका लीधनु उपा-

चंडी नामं सिंदु घंटा नां नीव गेनी दे जि ये जिना देव्य धनु रादि राये का ली शये जि
 त इति नावः ॥ १८ ॥ तन्निना दमिति का ली चंडी ललाट ज्ञा शरी धैः स चो धैः ॥ १९ ॥
 एतस्मिन्निति देवी दानव संपाताय शरे नवाम संघदे ॥ १९ ॥ अस्मिन्निति विष्णु श
 येन नृसिंह वरादाय पि शक्त्यः स्याति रे क एषो देवता शक्ति शक्ति न तो स्ता
 दात्म्यात् ॥ २० ॥ भ्रातृभ्यादि रूपै रित्यर्थ कं र इ पे रिति व्याचष्टे ॥ अस्मेति ॥ तद्
 र ॥ तथा विध रूपे ष एषा दनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इति विमाना गो इत्यस्मि स्थि
 ति शेषः ॥ अत्र सूत्र जयमाता ॥ अस्मा एता अस्मा एता मानयति चेह यतीति ॥ अ
 त्यन्त्या मंशयः साधुः ॥ २२ ॥ मा इन्द्र रति ॥ मा इन्द्र तत्त्व कान्तो बल यो म स्या
 चं इरेखा चं इक्षला सैव वि नृप एं अस्माः ॥ २३ ॥ कोमा शति ॥ गुड रूपिण गुड
 ममाना का राकुमार संबंधिनी शक्ति रायमा चित्त यान्त्रि पो न रु रूपे ॥ २४ ॥ पुष्पा

३५

३५

पियशाश क्रस्तो घै च सेति वत् ॥ अंवि का पदेन गुह्य स्थि व च्छु इत्वं सूचयति ॥ २५ ॥
 वयैवेति ॥ अत्र शार्ङ्ग पदेन वागे प्युपलक्ष्यते ॥ बाहुभिर्गुरु ॥ कृता शंख चक्र
 ग दासिनी ॥ शार्ङ्ग वागा धरा ज्ञा रावे ह्वरी रूप शालिनी तिका मन पूरा गात ॥ एतेना
 स्याः यद्वा त्वं सूचि तं ॥ २६ ॥ यद्देति ॥ यद्वा गक लितं वरा दिका रे वि त्तो द
 रे रित्यर्थे नेनास्य विष्णु त्वमेवेति सूचितं ॥ एवं नृ सिंहे पित त्रैव का ली
 रागे शर नव राट्ट युद्धे विष्णोः शर न प च्छपा तित्वं वरा इव ल हा र क्तव्य मुक्तं ॥
 नृसिं हस्य वरा दानु मा भित्त्व मुक्तं वि रुध्ये तेति वाच्यं ॥ गेस्य लाला मात्र त्या त
 ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ वंजनेति ॥ यथा शक्र इत्याकार पर ॥ एवं च सर्वा श्रुत न दाकार ता दृष्ट्या ॥
 गज राट्ट ऐरावतः ॥ २९ ॥ प्रतिविशिष्ट नेजसः कैशव्याः सविधे मंतु मश का स्ता
 देव शक्ती राशानो देव्ये दर्शितवानि त्या द ॥ तत इति ॥ गानिः परिवृत्त इशान

यं ३१ शायं
६०॥

मवप्रीत्याताभिर्देवशक्तिभिः सह। असुराहंयं तामिति चेदिकामाह तत्त्वयः॥ स्वर्गने
पार्श्वपात्रादुक्तत्वेन वृष्टतया ईशानरावतयोक्तवानिति भावः॥ अडाधिकारिण
इमेव सादयः॥ अडातराधिकारिणामुक्तादिजितेन वृष्टत्वासे भवान्॥ २१॥
सत्यपिसहयप्रदर्शनेनेव वृष्टा भगवती तस्योत्तरं नाह॥ किंतु। काचित्त्रयं कति
त्याह॥ नत इति॥ अतिनीषणाद्रीनमात्राद्वयं कर॥ अत्युत्तरादस्वभावाविवानो
पुंगालीनां शतेन नादिनी। शतराष्ट्रोऽनेतवाती निददनेतशिवावता॥ २२॥ सा
चेति॥ धूम्रजटिमा धूम्रवर्णजटावते। अपराजिता तदारव्या अपरे रजिता च। दु
तभावेवाती बहत्वे गच्छुनयोः॥ पार्श्वगच्छेत्ययमः॥ आहति निपातितः। का
तमात्रेनेनाब्रवीदित्यर्थः॥ विमर्त्यनारावापेक्षार्थ्याः कौशिक्यास्तत्रादुर्भावक
समक्षतया॥ आधिक्येन तस्य हृतेन प्रेषणं नानुचितं॥ २३॥ ब्रूहीति॥ येच। तत्रमु

६०॥

स्या

जातिके अन्ये दानवास्तांश्च श्रुत्वा तत्त्वयः। युधाय युद्धं कर्तुं॥ २४॥ वचनमा
ह। त्रैलोक्यमिति स्मर्य॥ २५॥ ब्रूतेति। अथ त्रैलोक्यं। निच्छिन्नामामयास्त
इति न दंत्यः। प्रादुर्भूताः पिशितं मांसं॥ २६॥ मत इति। इत्यनेन दंत्यं प्र
स्ताद्य एव शिवदूरीगौरादित्वात् न डीष्टः। अथैव गपूर्वपदमिति वा॥ २७॥ दि
पाति। अमर्षेण सर्वतः परितः। अतः संदेशमति क्रम्य कात्यायनी स्थितानं
देशं जगत् इत्यन्वयः। मूलशब्दने देन प्रस्थापिकाया यनीत्वोक्तिः॥ २८॥
तत इति। मयमादौ अग्रसंमुखं व्यवहरितुं गच्छादसः। उद्धतप्रकटः।
अमेन स्त्रीप्रथमा नोदं नुमयोग्येति विवेकरादित्येन रौद्रविष्टत्वं स
चिंतं॥ २९॥ मोक्षदंकारेण शक्तिं धनुस्तस्मान्मुक्तैः॥ ३०॥ तस्येति। तस्या
अग्रत इति छेदः। छेदितः संधिः। तस्याचं डीवने। राधादेव्या शरुजैव

चंडीभाष्यं
ति

स्वद्वंगं। कं कालपंतं रं पट्टिकवा। काली ललाटजा कुर्वती नूनशस्त्रात्ता
 वास। ३१। कमंडलुविति। प्राज्ञे पुः प्रज्ञेयः। वीमं वलं। इतरं जयः। धाव
 तीस्मै योगे नूते लट्। येन येन प्रपन्नानां ३२। नाहं च रति स्पष्ट। ३३। ए
 इति। वेत्यदानं च यो मोक्षो मेदः। एषाः कृतिरापाने नेत्यर्थः। ३४। नूतेति।
 धारादत्ता सौम। नीबीरा इह निर्गुण्या च के एत्यनेन वाराद्यामुखमयं
 राहस्यं दर्शनं त्वन्यत्। एवं शक्तिमता वराहस्यापि बोध्यं। ३५। नेरेवेरिति। प्रा
 जोरेते अं वरमाकाशं। ३६। चंडेति। चंड उल्लङ्घः। शक्यो पोषा शिव इत्यादि वि
 ता इति दृष्टीया समासः। प्राप्तिरन्तर्ह्यसिद्धि इती। ३७। इतीति। इति पूर्वोक्तिः
 प्रत्युपायं संज्ञा मसा। ने दैत्यान्मर्दयं रं माहं रं हं ह्यनेभ्यः। पलायिता इ
 त्मन्वैभः। अन्ना एवाद्याः प्रहमातरः। ब्रह्म। नाहं चरी नैव को नार विस्तरा

४१

तया। वाराहनामं सैद्ये। चामंडामानं रं स्मृता इति उा मरं नेन वारण विधाने उक्तः। ३८।
 पलायनेति। रक्तं वीजं कारणं मस्य रक्तं वीजः। ३९। तदेवा इति। अथ रक्तं वीजं स्य
 मेदिन्याः मेदिन्याः स्थित्वेत्यर्थः। एष प्रलोपपंचमः। ४०। रक्तं वीजः। ४१। कृतिरापाने
 ति। प्राह रक्तं वीजं स्य। ४२। मा वं न इति। वीजं प्रभावः। च लं शारी रं विक्रमः। प
 राक्रमः। उन्नाद रूपः। ४३। ते इति। समं सः। प्रत्युपेति। शस्त्रविशेषाणां समस्तौ। ४४।
 पुनश्चेति। वया इति। वाहं गता वित्यस्य रूपं। ४५। वेह्यति। विंशः। शक्ये रितं
 पराक्रमं प्राह एनं वेह्यती च केण निजघान। गदमा चराहमा सेत्यन्ययः। ४६। ४७।
 शक्येति। ४८। रक्तं वीजं। प्राह न दिति छं दसां। दिने रपयं देत्यः मङ्गनाऽसु
 रा इति न योन रुक्तं। माह। अन्ना एवाद्याः शक्ताः। प्रत्येकं। ४९। ५०। ते चेत्येति।
 उतामं निरतिशयं। अथ नूते जगदित्यतिशयोक्तिः। ५१। तानिति। तान् विषयान्

वैदिकगण्यं इति। सुप्रभमिति स्वयं चर्मणो विशेषणं। ८। चुरप्रोवाहविशेषः। चुरविशेषाया।
 धर्मचालकः। मष्टसंख्याकरत्नादिघटितचंद्रकाकारसहितं। १०। छिन्नेति। श
 न्तिस्तेषां देवी प्रति। अभिमुखीगतां नो देवी चिच्छेदेत्यर्थः। ११। कोपेति। जग्रा
 हग्रहणपूर्वके प्रहेषे गृहि। आयातं रत्नं रत्नं। १२। आधिपत्यं नाम यत्वा। य
 व्याकम्प्यते न करणेन। सापिगदाभिन्ना न समत्वमागता। अमुपपत्ताच।
 अंतर्भावित्वा यत्नः। १३। पुंगवं श्रेष्ठं। अत्र निष्ठं न स्यत्तु संपादनेन प
 रतं। १४। तस्मिन्निति। यथोक्तं इति शेषः। १५। स इति। रथासामुद्रिकप्रकारेण
 त्युत्तेनैर्नो व्याप्यव जायित्यर्थः। १६। आयातं मागच्छं। १७। स्थनेन चेति।
 तेन शंखद्वारा शय्योः समुद्रायः। वधो नाशः विधायिनेति स्थानविशेषः। १८।
 उपदिशः सामान्यदिग्गजस्योपदिक्। खं पूर्वादिनां दशानां रदाह। दशेति। १९।

४३

तत इति। समुत्पत्त्युत्पत्त्या। पुनरवतीर्य पृथ्वी। तिरोहिताः प्राच्यादिताः प्रा
 सन्। २०। अष्टदशसमिति। अष्टदशसो महादशः। शकंधादित्वात्परस्य
 = प्रशिवं रिपुणां तमयं। २१। दुरात्मनिति। निष्ठति हेति। कोपे संभ्रमे वा दिकुलितः।
 = पाकाशे संस्थिते। दानवसंग्रामदर्शनाय रात्रिस्थिते। २२। अनेनेति। महा
 ल्क्यामहाज्वालावत्याशस्तेत्यर्थः। अदा तन्नाम शक्तेर्यथं। २३। सिद्ध
 ति। उत्तराद्विषयगयापीत्यदि। निर्घातनिः। स्थनः उत्पानधनिः। जितवानित्यस्य
 शुंभनादिति शेषः। २४। अनेनेति। प्रजे न देवी शुंभयोः सममुद्रमुक्तं। २५।
 तत इति। सममुद्रमसहमाना अतएव मुद्रा। अभिरः समं गा द्वेता रति
 तः। २६। तत इति। शुंभमूखा नंतरं। निशुंभो यः पूर्वस्त्विति। = प्राक्तं गृहीतं। २७।
 पुनरिति। दनोः पुत्रापिदिति समानशालत्वात्। दिति जः। अमुनं दशसह

चंडी ताम्रं स्तं। चक्रमुपेनेत्येकवचनं प्रत्येकाभिप्रायेण। २८। नत इति। पुर्णसंकेते-प्रार्थः प
 डामाः नशिनीति एनिप्रत्ययः। २९। नत इति। देत्यसेना समाहितः। ३०। नत्येति।
 तीक्ष्णधारेण। ३१। श्रुतेति। समानात् सुमुखमायातं वेगाविधेन वेगाच्चित्तमेन
 भिन्नस्येति। प्रपद इति। शरीरनेदनं ननु चेन्न ज्ञत्वेन निरुद्धः। निरगात्। ३३।
 स्थनवदिति। प्रहस्येत्यस्य विशेषणं मन्त्रम्यामाययामां इति मिष्टतीति
 तस्य मूर्खत्वं दृष्ट्वा प्रहसितेत्यर्थः। ३४। नत इति। उग्रमिति क्रियाविशेष
 णं। तस्यैकांशो शिवदुतीचयखादेत्यन्वयः। ३५। निशलताः धस्ताः मंत्रः प्र
 णयः। ३६। ३७। खंडं खंडं। खंडप्रकाराः। खंडस्य खंडाद्यस्योक्तिः। मायात
 यास्तताः। पाद्ये प्रकारेण एव च न स्येति द्वित्वं। वज्रो एव खंडं खंडं च तदा
 इत्येव। ३८। विनेशुर्माता। नष्टाः पक्षायिताः। ३९। ॥ इति नागेजिभट्ट

[illegible]

चंडीनाथं नमः संहतं रश्मादहमेकैवतिष्ठामि। स्वमपि रणे स्थिरो न वे। धर्मः। अ
नेनापि लोदेवदृष्टं। ५। अथिरुवाच। लल इति। यशसामिति। अना
दरेव ह्री। दारुणं देवानामसुराणां च न संकरं। ६। अथः मइत। ७। दिव्या
नीति। ललदस्तु विधं सिद्धिः। अथैः। मुक्तानाति। उग्रं च लल हं कोरणे।
रलं च लल ददि न रं मेवामस्त्राणाम्। ८। लल रं रश्मात्कपिता धनुः। ९।
भिः लल। १०। छिन्नैति। लल रं न प्रकरे लल धनु विच्छिन्नै सती लल न्ययः। ११।
लल इति। लल रं शतं चं चर्म च। लेनाथ सारथ्योः समुच्चयः। १२। लल रं
ललाथ इति। १३। १४। लल रं मुष्टि मिति। देव्या हृदये इत्यन्ययः। लल प्रस्त रं
च वेदः। १६। १७। उद्योगिन इत्यन्ययः। अथ स्थिराः प्राप्ति रवान्। निरा
धारा प्रगल्भ प्रयत्नेन रपाता भाव इत्युदीना। १८। लल रं न श्रु तेन। १९।

उत्पाद्य। उत्पात्य उच्छिष्येति पाठश्च सम्यगिति केचित् २
निमुद्धात्तुमुद्धात्तुद्विषेष्टं प्रथममिति मर्यादार्थकं सिद्धादेव योनिविशेषः। मुन
यश्च षष्ठः। १९। तत इति। उत्पात्य केदुर्गवदुपरि लिप्ता प्रगुन समये चरणमुद्धृत्य
जामयामासाधरणि तले निक्षेप्य चरत्यर्थः। २०। सन्निभ इति। दुष्टात्मा दुष्ट स्वभा
वः। २१। यमिति। जगत्पादितैः। २२। स इति। क्षिप्तुं सुगुहं सायाधातोः क्तः। २३। २४।
उत्पातेति। उत्पातस्तूचकमेघाः। उत्कादिव्यंतेजः। प्रोक्तं नवधात्। तथ्यात्तु
त्सरितो मार्ग्यादिन्यः। ननु बवदुत्पद्यगमिन्यः। पासन। तत्र मुंते। २६। पवादम
निति। दुष्टाः प्रनुके। २७। जज्वलति। पश्यः पादयन्यादयः। शोताः शो
म्याः संतो जज्वलुः। शोतादिस्तुजनिताः स्थना उत्पातस्तूचकस्तूरणादिशब्दा मे
घाते। २८॥ ॥ इति समशतव्याख्याने दशमोऽध्यायः॥ ११७॥ सविस्वत्
दव्येति। न च मुद्रयहि पुरोगमाः यहि मुख्याः। कात्यायनी मित्यनेन प

चंडीगण रस्परमासाभैव्यं स्तुचयति। इष्टस्य शुभं नादिवधस्मत्वं नात्प्रोत्ति। नुमागम
 विकारातिविचस्वरगणिवन्नालिमेवांग। चपादपूरणे। विकारिनाः प्रकृतिरा
 मे। १। देवीति। प्रपन्नाभाः। प्रादरेप्रसिद्धे। सोदतिदिहृत्के। चराचरस्य मध्येत्य
 म। श्वरीस्वरं न्या। इतरस्वर्यमतेन मिति भावः। २। = पाधारेति। विश्वस्याधा
 ररुता। तत्र हेतुः। मरः मदीस्वरूपेति स्थितिः। = प्रमांश्च रूपं किंवा य
 = प्रबभूव। स्वरूपेति स्थितिः। गमय स्वात्मानासः। = प्राप्तायते पात्य
 गः कर्मणि प्रकी। = अने मोषदुःखेन नुभवति मयि विवक्तिं। ३। त्वमिति। इ
 देवि। = मोक्षपादे पावनशक्तिं मयि। द्वितीयकारणशक्तिं मयि। माया अ
 विद्या। त्वमेव तस्य मोक्षं संस्कारेण च पाशिरं। ४। त्वं मोक्षेन। रूपेण
 त्वत्प्राद। त्वं प्रसादात्तं प्रसादात्तं प्रसिद्धं। मुक्तिं गतिं मुक्तिं हेतुः। ५।
 कथं दिष्टता तादिति माहः। विकाराश्वत्तु इति पाठः। च चर

४६

विद्या इति। अंगानि ध्वेदाश्च त्वारो ४मीमांसा ११ न्यायविकारः १२। पुराणं १३
 धर्मशास्त्रं च १४। विद्याध्वेदाश्च त्वारो १५। प्राग्बोधधनुर्वेदगंधवायशा
 स्त्रैः सहाष्टादशनेदाः। प्रशाः सकलाश्चतुः। छदिकलापेता। पतिव्रत्यसो
 दयता कृपाद्यपराः समस्ताः। स्त्रियाः पितृवाशाः। त्वमेकमेव त्वत्पितृमते
 बहिःस्वयानौ। एवं च त्वत्तः। पृथक् कृतस्या नावात्। स्वयं स्तुत्ये विषये
 परापुराणे। मुरव्या च यत्किं स्तुतिः। काले इत्यर्थः। अदुर्निस्त
 मात्वं मेवात्तः। काले स्तुतिः। ५। पुनरपि स्तुतेरघटनामाह। सर्वेति। सर्वं भूतं वि
 श्वात्मिका। देवी धोतनशक्तिः। स्वर्गमुत्प्राः प्रकर्षेण दात्रीपुति। मदात्वं स्तु
 तातदात्वं स्तुतये परमा। अधिक उक्तयः काः नवंतु। नकाः पवीतमयी। द। तथा
 प्युक्तम्याह। सर्वं स्तुति। बुद्धिनिश्चयात्मकज्ञानं रद्वारे चरचरं पवर्गद्वयं
 मोक्षमण्यविद्याः शक्तिः। नारायणतत्त्वो धने शुद्धस्तत्त्वप्रधानविद्य

पं० भाष्यं स्तिव्यबुद्धिः। पुष्टि सहितस्त्वधे। मरुशक्तिः। हिरण्यगर्तद्वयस्त्वपा। मरुती अवि
 घासवाचिरणसमर्थे मरुमोहस्तद्वये। २१। मेधे इति। मेधाधारणवती बुद्धिः।
 रस्त्वती वाग्देयता। वरे श्रेष्ठे। नृति। नृत्त्यप्रधाने। छंदसो गुणभावः। अनेन सा
 त्विकात्वं। अश्वरजो गुणस्तद्वये। कामक्षितमोगुणमुक्ते। इदं मूलशक्त्यभिप्रा
 येण। निवृत्तिरदृष्टं तद्वये। ईशे समर्थे। २२। सर्वेति। देवीत्यस्य द्विरुक्तिप्रकाश
 ने। शाहीत्यार्थे। २३। एतदिति। सर्वं भूतेभ्यः सर्वं भूतविकारेभ्यः प्राणिभ्यश्च।
 कात्यायनितदाश्रमनवे। २४। यावेति। नोऽस्मान् नीते तमात्। २५। दिनस्त
 ति। अनेन प्राणीमातवा सुतानि च नोऽस्मान् पापेभ्यः पात्वित्यर्थः। २६। पतिरः प
 चाद्यु। जेन न्यां शब्देऽप्यनः। २७। पशुरेति। पश्वितीर्वा। २८। रोगनिनि। अ
 भीष्टान्। अपरं स्यात्पुनश्चप्यते। विवरं दृष्टवियोगलक्षणविपरीतः। यतस्त्व
 कंरं इत्तं उच्यते इति। कदेकिरेते रुजतः। २

४८

माश्रिताः अन्येषामाश्रयतां प्रयाति। अन्यैराश्रयणीयानवतीत्यर्थः। २९।
 एतदिति। कदनं नाशः। धर्मद्विषे। अश्वरजः। अथ अधुनाः। पात्महर्त्तिनेव।
 नेकेः रूपेभ्यस्तस्यादितस्तत्त्वैः। अनेन देवतीया। बुद्ध्या बुद्धिप्रकाराः। अ
 न्यात्वदितराकनकापीत्यर्थः। ३०। विद्यास्थिति। विद्यासुज्ञाने बुद्ध्या य
 तानियानि शास्त्रादिति तेषु मन्वापुक्तेषु विकैर्वैदायेषु उपनिषद्सु ग्राह्ये
 षु अथैषु कर्मकांडपरबेदावेषु च सत्त्वेव ममत्वगर्ततत्तत्प्रयेम
 इंधकारे संसारे एतद्विद्यं त्वदन्याकाः प्रतीव विनामयति नकापी
 त्यर्थः। ३१। रजः स्याति। नागः सर्पः। अत्र यत्रेत्यनुत्तरप्यते। दस्यवश्च
 राः। द्रवोचनं। तथा धिमध्ये मन्त्रोर्वाऽप्यादयः तत्र त्वमेव व्यापकत्वात्
 स्थिताविशेषपरिपासात्पुनश्च। ३२। मरुस्त्वविश्वेश्वरीः प्रतीविश्वं परि
 पासि। मरुस्त्वविश्वामिकाः मरुस्त्वधारयसि। मरुतो नवती विश्वे

भृंगीनाथं शातां इन्द्रादीनामपि स्वत्वात्पतस्त्वयि तस्मिन्नाप्येते विश्वाभ्यामभवेति । ३२ ।
 देवाति । इदेवितोऽस्मान्नराद्यः स एतान्नेराशत्रुभीतेः पालय । यथाऽधुनेव मे
 प्रत्येवासंखधानतः प्रादित्तवत्यसि । तथेत्यर्थः । सर्वजिगतां पापानि ह्यप्यु
 शाद्यं प्रशमेतय । उत्पातानां पाकः फलदानकात्तस्तेन ज्ञातान्महोपसगानि
 मायादीन् प्रशमेतय । उत्पातेत्यत्रासंख्यः । ३३ । प्रएकानामिति । इन्द्रादेः । ३४ ।
 देव्युवाच । वरदेति । कंचरं प्रणीमि तां यद्विष्णुं प्रापयधै । ३५ । देव्युवाच । सखा
 याधिति । सखायासावावाधेत्यर्थः । इदं वै रिविनाशनस्य विशेषणं । एवमेव
 भृंगीनादिनाशयदेव । ३६ । देव्युवाच । वैवस्वतेति । भृंगीनादिनाशयदेव । ३७ ।
 विशतिमेऽप्युवाच । विंशतिं सखाके मडागमस्तु । ३८ । युगेचतुर्मुनेतत्र
 कलिहोपरसंधावनमोरुत्पत्तिः । ३९ । नंदेति । नंदोपस्थित इत्येवमस्य ल
 दम्पशब्दोत्पत्तिः । नंदोपस्थित इत्येवमस्य ल

४६

सायुकांति कुनकां वरा । कमलां कुशपाशादेवैरलं चतुर्मुखा । इदिराक
 मला लक्ष्मीः सा श्रीरुक्मिणीवृत्ता मनेति रइत्योक्तेः । ३८ । पुनरप्यति । इयमपि
 ह्यपरेतीतेतत्रैव चतुर्मुनेतत्रैति । ३९ । वैप्रचिन्तान् विप्रचिन्तयशीयान् । ४० ।
 तत्र इति । एषा रत्नां दंतिकाका ल्यं शतं । ४१ । अत्र दंतं रूपं परं तत्र । केश
 युधसखायि यद्येव रत्नं लक्ष्म्याः । ४२ । एवास्याः रत्नं चामुद्रात्वेन व्यव
 हारः । ४३ । अत्र सर्वत्रादिति निर्देशः । परस्परमपिशकीनामनेदात्रिप्रामे
 ता । ४४ । इयमप्यति । अनेन सिकृपादिजलभृत्यामामपीत्यर्थः । ४५ ।
 ज्ञायमेवानीपार्वतीदेहाविर्जीव एवमपि चेत्यर्थः । ४६ । यत्र मस्मान्मुनीनां
 विशतिरप्यमिता रत्नास्मात् । ४७ । वैवस्वतमन्वंतरे । एकवत्त्वारिंशत्तमे
 युगे शताब्दीयाकं नष्टं यत्तत्र । तस्मिन्नेवातरे सप्तचत्वारिंशत्तमे युगे

चंडी-नाम

४

इति उच्यते चेत्तेः। तत्रैव दुर्गमासुरवधः। शाकं नरीस्तु यन्ध्या यन्ध्या-कृतं
हस्तमन्तमन्। अस्मन्मन्त्रं कृत्वा नृपानोद्धृवां रतिमिति तत्रैव। ४६। शा
कं नरीति। एषा पार्थस्य शस्त्रं शाकं नरी नीलवर्णं त्वापुः। दुर्गमासुरः। त
त्रैव शाकं नरी यन्ध्या रत्नं। शाकं नरी शातासीसासैव दुर्गा प्रकाशिता। उमागो
रीसती चंडी। कालिकाकाचपार्थतीति। पञ्चमूलाय शरीरं कलत्रं च। अधिरूढः
त्यक्तपुष्पं कलत्रं चेति शाकं दशविधं स्मृतं। ४५। दुर्गति। श्रीमन्मन्त्रं कुर्यात्
स्मृति। ४६। यद्यपि यामिन्तं रत्नं पदं यद्यपि शिष्टं। ४७। श्रीमती। श्रीमा विना त्वयैव
दंष्ट्रापानासुरा। चंद्रहासे च उमकेशि रूपाय च यद्यपि नारी। एकदा राका त्वरा
त्रिनि रत्नं दुरत्यये त्वत्पुत्रे रत्नं काल्यं शस्त्रं। पञ्चाशत्तमे चतुर्मुने वीर्यं
तमन्वन्तरे एव श्रीमावती रत्नं इति उच्यते। ४८। अरुणा रत्नं। ४९। रुणा नाम। ५०।

५०

तदेति। श्रीमन्मन्त्रं पितृधनं नृपानं। अस्मन्मन्त्रं। अस्मन्मन्त्रं स्मिन्मन्त्रे नृपानं। ५१। श्री
मन्मन्त्रं। नृपानं मन्त्रं दुर्गमासुरा। श्रीमन्मन्त्रं चित्रं कति नृपानं। चित्रं नृमन्त्रं पालि। सामानं
रत्नं गम्यते। मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं मन्त्रं। सुधा च दध्ना इत्येकै रियमपि काल्यं शस्त्रं एव। स
र्वतः सर्वत्र वैद्यस्य चैव नरे एव वैद्यस्य चैव नरे एव वैद्यस्य चैव नरे इति नृमन्त्रं यवरा इति उच्यते। ५२।
श्री। इत्यनिर्याद्य नृमन्त्रं। ५३। तदेति। स्मृति। ५४। ॥ इति नामोक्तिः। ५५।
तस्मिन्मन्त्रे। श्रीमन्मन्त्रे एकादशोऽध्यायः। ५६। देव्युवाच। एभि रिति। मधु
केटनवधा पितृकृतै रित्यर्थः। यकलाने दिक्। पारलोचिके। सनाहितोऽन्त
नना। ५७। देवाह। मधिति। शुभं नृमन्त्रं यो रिति वैद्यशरत्नं। अस्मन्मन्त्रं पितृकृतं
येक्रमक। तन्मन्त्रं कदुरीकुराणाम्। ५८। श्रीमन्मन्त्रं। चाल्पविष्यति। अस्मन्मन्त्रं पितृकृतं
पितृकृतं काल्यं कलत्रं। ५९। नृमन्त्रं मिति। दुर्गन्तं पापं दारिद्र्यं शब्दार्थं धनं। ६०।

चेति भाष्ये रिपुं । ४ । शत्रुगति । न शस्त्रेति । संग्रामनीरविषयं । तोषो धातुजलप्रवाहान् ।
 रम्भमिति । सदानिर्गन्धियत् । ननु माहात्म्यं स्वस्तिकल्याणं तस्यायुर्नमोर्गतिं
 उपैति । ननु तस्मै कर्तुं । ननु माहात्म्यं स्वस्तिकल्याणं तस्यायुर्नमोर्गतिं
 नुपसर्गानुपश्वान् । तेषां त्रिविधं व्याधिरागद्वेषादिरूपं । अथ्यात्मिकं ननु
 प्रकाशितं त्रयं नामाद्यैर्विज्ञेति कं । देवस्तत्रवज्रपातदाग्निप्राधाधिदेविकं । ननु
 पशुपातं । अथिहं दिव्यं जैमनातरितं चेति त्रिविधमस्यातं च । ७ । यत्रेति ।
 अत्रात्मनेगुहं । नममन्मयं ध्येयम् । सम्यक्प्रथविधावेण पूर्वकं । प्रकृत्यलिन
 वलीदित्य । ८ । वलीति । वलिप्रदानं देवतोद्देशेन पश्चाद्यपहारः । पूजागंधादि
 नाश्रयः । अथिहं देवादेवत्यो रोमः । ननु समयः पुत्रेज्जन्मविद्यादि । उद्या
 यमिति । द्विजविषयं । ९ । नरकलमाह । जानतेति । जानता विधिज्जनः अजानता

५२

पन्थेन वलिसदितो पूजां तया वेद्यप्रकारेण । मन्त्राहात्म्यादारणादौ सति । यथा
 कथंचिदपि चरमेतत्प्रतीतिर्यामि मंगीकरिष्यामीत्यर्थः । १० । शरदिति । शरत्
 काले । आश्विन शुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणं द्वाविंशत्युक्तं । याचवायिकं व
 र्गशब्दे वयोदेलात्कालिकः । तेनैवेत्येते शुक्लप्रतिपदमारभ्य क्रियमाणं द्वाविंशत्युक्तं । ११ ।
 उत्पन्नमः प्रादुर्भावान् । द्विरपार्थमयमा । पशुक्रमं चेति श्वान्यपि । यद्देष्टितुम्
 लक्षणां १२ । उपमद्यते प्राप्यते । कुलं च नंदने बद्धते । १३ । शान्तिकर्म उपसर्गादि
 नियतं कर्म । स्मिन्नवस्थाने इत्यर्थः । पन्थेन सन्त्यो विषयाये १४ । न देवविद्य
 नेति उपसर्गादि । दुःस्वप्ने सुस्वप्ने शब्दोपदेशेन पुंसकृत्यं । १५ । ब्राह्मणः
 पूजनाद्याः संघातसेदने त्रीविधद्वये । १६ । दुर्युतानां व्याघ्रस्तृचक्रानां । १७ । पशु
 त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयमप्युच्यते । १८ । अथः । १९ । पापः । शरीरकुशाग्राणि

चंडीतार्य ध्यात्तु रत्नितानि च। यथा सिद्धार्थकाश्चैव प्रहंगेऽर्घः प्रकर्तितः। र्थविप्राणमि
ति। प्रोक्तुण्यैः पंचामृताद्यनिषेकादिभिः एते रन्ये विविधा भोगाश्च ग्राह्यः। प्र
दाजेर्मदुदरे न विभेभ्यो दायमानैर्वा सोलं करदिभिः। एते रदनिशं क्रियमा
ने र्था वशरेण प्रातिर्नवतिर। रास्मिन्सुचरिते सत्तच्छ्रुते इत्यर्थः। अथ
पानुपलक्षणे। अथ एतेऽधिकफलमित्वेति कश्चित्। श्रुतिमित्याद्युक्तान् च
पि। २१। नमज्जन्मनां कीर्तनं श्रुतं सत् इत्यर्थः। मुद्रे छित्युक्तान् च पि। २२। तस्मि
न्निति। अथ विनिःक्षेपः। रत्नयः। तथापि मनसा वर्गे इत्यादयः। अहमिदं
मेधाः। बहवचनं पूजायां। वस्तुतस्तु भूमाभिः स्तुतमेवाश्वेत्येतन्नारायण
सकं नमो देव्यै इत्यादि स्तुतं च स्तुतं। तथा अहमणस्तुतिः स इत्यादि भूमाभिः
स्तुता मूर्ध्नि रत्नकरास्तुतत्वात् इत्यर्थः। अथारत्नगौरवार्थेण मपि कर्तव्यं तथ

प्रागेव निरूपितं। अत्रा इति च दृष्टा इत्यर्थकं। अस्मीति नैकवाक्यत्वादित्यवधेयं।
एवं चैतानि सर्वानि स्तोत्राण्युक्तत्वादा। नीति बोध्यं। २३। अत्र लेति। त्वं स्व
इत्यादि शान्ति स्वरूपा। भुंक्तो भोक्तान्युदयः साधनं। प्रयच्छंति ददाति अरण्य
इत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकमन्वयि। प्रांतरे दूरस्थ न्यमार्गे। अरण्य इत्यस्य दा
याग्रीत्यादि नान्ययः। प्रांतरे इत्यस्य दक्षिणैरित्यादि नान्ययः। २४। वन इति नि
रित्यस्य वृत्तावेति शेषः। २५। राज्ञेति। अर्द्धेन राज्ञा वध्य इत्याह इत्यन्वयः। स
र्वत्र वा सन्नुद्यमे मदा एव पोतेनायि स्थितो वा तेन घूर्णितश्चाकुलितश्च। २६। प
रं सुवेति। सर्वसुखाधाम सुमहायया सुवेदनमादुःखेनादितश्च। २७। स्मरन्ति किं।
मुच्यंतेति कर्मकर्तारिति। संकटं दुःखं। उक्तं राहुमुक्तं रान्वयि। २८। इरादेवेति।
मम। चरितं स्मरतः मम प्रभावाद्दूरात्पलायंते इत्यन्वयः। उक्तं राहुस्थसंवि

३१ भाष्यं रुचा चेत्यादिः चंद्रोदरुणः ॥ २५ ॥ पश्यतामिति । प्रनादरेषु ॥ उचराद्मुनरा न्य
 यि । निरातंकाः निर्मयाः ॥ ३० ॥ यज्जनागन्तुः सैव स्वधिकारान् च करित्य
 न्वयः । देव्याः शोभा देव्याः पोतालमायमुरित्यग्रेतनेनान्वयः ॥ ३१ ॥ जगदिति ।
 माययः प्राविशन् ॥ ३२ ॥ एवमिति । सं ह्येदं शयशरीरात्मादुर्नयः प्रेरणधीम
 तेति कर्मकरीतिरु ॥ ३३ ॥ एहं मोहकारणमुपसंहरति । तमेति । प्रसूयतं जन
 मति । प्रभाचिताफले मुदिश्यन्तं नन्ति विज्ञानमात्मगत्यज्ञानं प्रमथति । व
 षाफलोद्देशेन क्रियमाणकर्मणास्तद्विप्रमथति । संदितायाः प्रविचलितत्वा
 नसंधिः ॥ ३४ ॥ व्याप्तमिति । मइतो ब्रह्मादानपिकलमति । अधिकारेषु वर्तयति ।
 धमइकाले । तथा । मइकारे प्रलये मइमासी संहारक्रियात् इयमागमे
 तत्सकलं व्याप्तमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ सैवेति । काले प्रलये । महामासी संहार

शक्तिः । सृष्टिः सर्गशक्तिः । प्रजाजन्माहीनाकाले स्थितिकाले सनातनीताश
 हीना ॥ ३६ ॥ नवकाले संप्रत्यनये वृद्धिप्रदेति तस्माद्विशेषणः । प्रजावेविष
 र्काले ॥ ३७ ॥ पुष्पेर्ध्वगंधदाणयोः संसृजितेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इतितागोत्रित
 दत्तने संसृजनीयाख्याने द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ १२ ॥ सृष्टिकृत्वाच । एतत्प
 ति । एवमुक्तप्रकारेण धार्यत इति सृष्टिप्रलये योरुपलब्धं । हेतुये
 तिसुरयसंवेदनं । विद्यातत्त्वज्ञानं । तमेवेति समुच्चये । तथा देवान्यं
 सुरयः एवैश्वर्यः समाधिः । उचराद्मुनरा न्वयि । तथैवान्ये अन्ये चेत्यर्थः
 विवेकिनः । प्रथमतः लोकशास्त्रा इत्यर्थः ॥ २ ॥ मोहं त इति । मोहो मिथ्याज्ञानं
 उपैदिति । वृद्धिः सृष्टिः ॥ ३ ॥ प्राधाधितेति । सैवेत्यनेन सर्वत्र फलदात्रीय
 मेवेति सूचितं । नोगः देहिकः । माकंडे य उवाच । इति ॥ ३६ ॥ ४ ॥ प्रणिपत्ये

चंडाभाष्येति। शंसितं ब्रह्मं नो ब्रह्मं। निबिषेदुःखाकुलः। समत्वं स्वयंत्वात्प्रवयाय। ५४
 गमेति। माराज्यं वैश्वस्येत्यर्थः। एवमपि। ६। देवीसूक्तं नृग्वेदप्रसिद्धमि
 त्येके। बभूवो देवीसूक्तं नमो देव्या इत्यादिकं पंचमाध्यायस्यं सति रूपं त्वं
 सर्वदेवताकं यस्यायामहुतं स्याः स्तोत्रं शुभं आदिवधाधिनिर्दिष्टं। त्वं वल्ल
 शपरिहारेभ्यश्च। अदिफलकं। तत्कामान्याता न्याजं अनुपदं श्रुत्वा नृबुद्धि
 सन्निहितत्वाच्चेदमेव देवीसूक्तपदेन गृहीतमुचितं। तस्मीति तं त्रिसंनराश्वाय
 मर्थ इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे। प्राणधः स्थितं वीजं योमवीजं हुताशनं। सं
 चिक्रेण विदुना दक्षप्रणवादिनमोतकं। अथैविकसिद्धिदं जेयं देवीसूक्तं
 परं श्रुतमिति कचित्पठ्यते। अहं एतां पूजाम् अग्निरपि एतां पूजाम्। युष्माध्वं पू
 जाम्। अथ दक्षः पुपटलकः। आदौ यता हारो ततो निराहारो। अनेन इह यो

५३

स ४
गः स्तुतिः। नमनस्ते देवा मनस्ते। समाहितौ ह्यनवाप्य चेष्टौ। ८। तौ बलिं
च पशुकृष्णांश्च घृण्डादं ददन्तु। एवेत्यस्य राज्ञेत्यादिराज्ञेत्यनिज रुधिरास्ति
रं। एतेन वैश्वस्य रत्नज्ञानेष्ट्या सात्त्विकत्वेन कथं राज्ञः पूजायां प्रवृत्तिरि
त्यपास्तं। राज्ञः पूजाधिकारित्वेन राजास्य सात्त्विकमते बाधकाभावाच्च।
भ्रातृणस्य सात्त्विकपूजया राज्ञः सकलवत्प्रतितात्मनोर्जितचिन्तयोः प्रत्यक्ष
नितिक्रियाविशेषात्। ९। दिव्यवाच। यदि त्यजेत् राजं बुद्धेन न दत्तेति वैश्वसंवाध
नं। ज्ञानचित्त्वेन प्रशस्तत्वात्। मरु इति। प्राप्तांस्वीक्रियतां रत्नाथ्यमानं।
मार्कंडेय उवाच। मरु इत्युच्यते राजं प्रविशंश्चिरस्थायि। ११। प्रशपि
ति। प्रशप्यस्मिन् जन्मन्यपि। बलाद्गतशत्रुबले मितिराज्यविशेषात्।
शोभेत् रत्नज्ञानं निर्विघ्नमानसं संसारोद्दिरक्तमानसः। १२। ममे

पंडी भाष्य

त्यसमिति चयः संगस्तद्विच्युतिस्तन्नाशस्तत्करमिति ज्ञानविशेषकं ।
समासेन चोदसः । प्रालब्धं न क्रीडायाति बुद्धिमतत्वात् । देव्युवाच । स्वस्य
रिति । स्वराज्यमित्यममता ॥ १३ ॥ इत्येति । राजराज्ये तवास्त्विति संनासवति
तमस्वत्वं न भविष्यति । उन्नराद्धं न रान्ययि ॥ १४ ॥ सायलिच्युति । सायलि
क इति यद्वाचकं नाम तदुपलक्षितो मनु रित्यर्थः । वैश्वेत्पाद्युन्नराज्ययि ।
प्रश्नत इति बहुवचनं स्वस्याः सार्वत्त्यपोलकं ॥ १५ ॥ तमिति । संस्थिते नुरु
मे । तदर्थे चतुर्थः । ज्ञानं प्रलब्धं न । मार्कंडेय उवाच ॥ १६ ॥ वत्सवति । देव्या
इत्यपादाने च म ॥ १७ ॥ स्तुमादिति । सायलिर्निवित्तमनु रित्यस्य पुनरा
वृत्तिराचारारवत्तमागकाय्यामनां तन्नाशः । प्रोक्तं मनु रित्यस्य तन्मा
वर्तिरित्यारभ्य सायलिर्निवित्तमनु रित्यतो मे मद्रामाह्वानं च इति स्तु

५५

भाष्य

मति । तदुक्तं लक्ष्मीराजे । सत्यकृदुदस्थिता मेयं जन्म कर्मावलिः स्तुतिः ।
तद्विज्जु मुखान् उवाच । त्वाद्यप्यधीयानो नरः सदा । विधूय निश्चिन्तां मांसांसा
म्यकृज्जानं समभुजे । सर्वाः संपदः प्राप्नोति धनोति स कः । तदपद इति
सर्वेष्टो मे द्विः ॥ १८ ॥ ॥ इति कालोपनामक शिवतट्टखुरसतीगर्जना
गेति नृक्षेत्रे सप्तशरीव्याख्याने प्रमोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सवत् १८५१
वर्षे शके ७१५ प्रवर्तमाने इमं राज्ञो दक्षिणायने मार्गशीर्ष मासे शुक्ल
पक्षे ११ तिथौ बुधवारसुरदे शयलिस्य नृदेवात्मजे न शिवशंकरन
देवलिखितमिदं पंडी भाष्यम् ॥ ॥ सुतं तव लुत्तेरव कपाठकयोः ॥ श्री ॥

५६

